

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΥΓΕΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Διαμεθοδικές Κοινωνικές Παρεμβάσεις σε Καταστάσεις Κρίσης»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: Διαμεθοδικές Προσεγγίσεις σε Μετακινούμενους Πληθυσμούς

«Απασχόληση και κοινωνικοπολιτισμική ταυτότητα των γυναικών Ρομά»

Αλίκη Ψαράκη

Ηράκλειο, Σεπτέμβριος 2020

«Απασχόληση και κοινωνικοπολιτισμική ταυτότητα των γυναικών Ρομά»

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια:

Αλίκη Ψαράκη

Επιβλέπων Καθηγητής:

Βασίλης Παυλόπουλος

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής:

Αργυρούλα Καλαϊτζάκη

Νικολέτα Ράτσικα

Copyright © Αλίκη Ψαράκη, 2020. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Η εκπόνηση της διπλωματικής εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του Ελληνικού Μεσογειακού Πανεπιστημίου Κρήτης: «Διαμεθοδικές Κοινωνικές Παρεμβάσεις σε Καταστάσεις Κρίσης», κατεύθυνση: «Διαμεθοδικές Προσεγγίσεις σε Μετακινούμενους Πληθυσμούς».

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ξεκίνησε ως μια πρόκληση, ένα προσωπικό στοίχημα, που ωστόσο χωρίς την πολύτιμη στήριξη της οικογένειάς μου θα ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί.

Το ίδιο πολύτιμος έμελλε να είναι ο επόπτης και συνοδοιπόρος μου σε αυτό το εγχείρημα, Αναπληρωτής Καθηγητής Βασίλης Παυλόπουλος, που με την απαράμιλλη ευγένειά του και τις πάντα καίριες επισημάνσεις του μου έδωσε δύναμη και αυτοπεποίθηση να ολοκληρώσω το εν λόγω πόνημα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι να αναδειχθεί η γυναίκα Ρομά, μέσα από την εθνοτική και την φυλετική της διάσταση, όταν επιλέγει να περάσει τα όρια της ρόμικης κοινωνίας και να ενταχθεί στην απασχόληση, έτσι όπως αυτή ορίζεται από την κυρίαρχη κουλτούρα. Η ένταξη στην απασχόληση φαίνεται να αποτελεί μια πρόκληση με την οποία έρχεται αντιμέτωπη η γυναίκα Ρομά: νέα γνώση, διαφορετικές κοινωνικές νόρμες και επιταγές που ορίζουν, σχεδόν επιβάλλουν, τον επαναπροσδιορισμό αξιών, κανόνων και συμπεριφορών. Το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο αναπτύσσεται ο συλλογισμός αυτού του πονήματος βασίζεται στις θεωρίες της κοινωνικής ταυτότητας και της επιπολιτισμοποίησης. Διερευνάται κατά πόσο και με ποιους τρόπους η κοινωνική ταυτότητα μπορεί να τροποποιηθεί μέσα από τη διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης που επιτελείται από τη στιγμή που η γυναίκα Ρομά εντάσσεται στην απασχόληση. Επιπλέον, παρουσιάζεται το πλαίσιο των πολιτικών ένταξης που προσδιορίζουν τη σημασία να υποστηριχθεί η γυναίκα Ρομά και τι πραγματικά έχει επιτελεστεί έως σήμερα προς αυτή την κατεύθυνση. Η ποιοτική μεθοδολογία κρίθηκε η πιο κατάλληλη για την προσέγγιση των γυναικών Ρομά και για την ανάδειξη της δικής τους οπτικής και αλήθειας. Συγκεκριμένα, συλλέχθηκαν δεδομένα μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις με επτά γυναίκες Ρομά που διέμεναν στον καταυλισμό της Νέας Αλικαρνασσού, στο Ηράκλειο Κρήτης. Η θεματική ανάλυση του ερευνητικού υλικού ανέδειξε πέντε θεματικές κατηγορίες: (α) Η γυναίκα στη ρόμικη κοινωνία (κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα), (β) λόγοι αναζήτησης εργασίας της γυναίκας Ρομά, (γ) το συναίσθημα της γυναίκας Ρομά όταν εντάσσεται στην απασχόληση, (δ) η αντιμετώπιση της εργαζόμενης γυναίκας Ρομά, και (ε) η ζωή της γυναίκας Ρομά μετά την ένταξή της στην απασχόληση. Συμπερασματικά, από την στιγμή που η γυναίκα Ρομά επιλέγει να ενταχθεί στην απασχόληση ξεκινά μια διεργασία αποκάλυψης για εκείνη, πολυδιάστατη και με αρκετές δυσκολίες, που κλιμακώνεται σταδιακά μέχρι να αναγνωρίσει όλα τα οφέλη που προκύπτουν για την ίδια. Δεν έχει να κάνει μόνο με την οικονομική της επιβίωση, αλλά με κάτι πιο ουσιαστικό που μετουσιώνεται σε εκπαίδευση, σε μια μορφή ελευθερίας, σε επαναπροσδιορισμό της καταγωγής της, ιδωμένη με σεβασμό αλλά και με την προσδοκία της προόδου και της εξέλιξης για την ίδια και τα παιδιά της, και τελικά για την ίδια την ρόμικη κουλτούρα.

Λέξεις-Κλειδιά: γυναίκα Ρομά, κοινωνική ταυτότητα, επιπολιτισμοποίηση, απασχόληση

ABSTRACT

The purpose of this dissertation is to acknowledge the Roma woman in terms of her ethnicity and race especially when deciding to cross the boundaries of the Roma society and engage in the workforce as the latter is defined by the prevalent culture. This engagement seems to be a challenge for the Roma woman; new knowledge, differences in the social norms which stipulate and, to a certain extent, impose a re-evaluation of social values, rules and behavioral patterns. The theoretical basis on which this whole enterprise is developed relies on the principles of social identity and acculturation. One aspect under scrutiny is the extent and ways one's social identity may be shaped by means of acculturation when the Roma woman becomes an integral part of the work dynamics. The political initiatives taken to lead the Roma woman to this direction are also addressed. The qualitative methodology was deemed the most suitable for approaching the Roma women and, thus, shedding some light to their own perspective. More specifically, data collected from interviewing seven Roma women who reside in the camp of Nea Alikarnassos was compiled, the analysis of which put forward five thematic categories: (a) the woman in her own Roma society (social and cultural identity); (b) the reasons for the Roma woman to seek employment; (c) the feelings of the Roma woman when entering the workforce; (d) the way the Roma woman is treated in her working environment; and (e) the life of the Roma woman after she has engaged in a job position. It is concluded that new revelations begin when the Roma woman decides to work, which are often multi-lateral and exceptionally challenging. These are gradually culminating until she finally acknowledges the benefits of this journey. This is not only related to making ends meet, but also associated with something far more substantial which turns into education, in some form of liberation, in redefining her origins because she sees this with the utmost respect while anticipating development for herself as well as her children and, subsequently, the whole Roma culture.

Keywords: Roma women, social identity, acculturation, occupation

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1 – Ρόμικη Κουλτούρα και Κοινωνική Ταυτότητα των Γυναικών Ρομά	10
1.1 Ιστορικά-Πολιτισμικά Στοιχεία	10
1.2 Ο Πληθυσμός των Ρομά στην Ευρώπη και στην Ελλάδα	11
1.3 Καταυλισμός Νέας Αλικαρνασσού	12
1.4 Η Κοινωνική Ταυτότητα της Γυναίκας Ρομά	13
Κεφάλαιο 2 – Γυναίκα Ρομά και Πολιτικές Ένταξης στην Ευρώπη και στην Ελλάδα	17
2.1 Γυναίκες Ρομά στην Ευρώπη	17
2.2 Γυναίκες Ρομά στην Ελλάδα	20
Κεφάλαιο 3 – Γυναίκα Ρομά και Απασχόληση	22
3.1 Προσδιορισμός της Σημασίας της Απασχόλησης	24
3.2 Γυναίκα και Απασχόληση	23
3.3 Η Σημασία της Απασχόλησης για τους Ρομά	24
3.4 Η Απασχόληση των Γυναικών Ρομά	24
3.5 Επιπολιτισμοποίηση της Γυναίκας Ρομά στην Απασχόληση	26
Κεφάλαιο 4 – Ερευνητικοί Στόχοι	30
Κεφάλαιο 5 – Μέθοδος	31
5.1 Συμμετέχουσες	31
5.2 Μέσα Συλλογής Δεδομένων	31
5.3 Διαδικασία	32
Κεφάλαιο 6 – Αποτελέσματα	33
6.1 Η γυναίκα στην Τσιγγάνικη κοινωνία (Κοινωνική-Πολιτισμική Ταυτότητα)	34
6.2 Λόγοι αναζήτησης Εργασίας	37
6.3 Το Συναίσθημα της Εργαζόμενης Γυναίκας Ρομά	38
6.4 Αντιμετώπιση της εργαζόμενης γυναίκας Ρομά	41
6.5 Η ζωή μετά την ένταξη στην αγορά εργασίας	45
Κεφάλαιο 7 – Συζήτηση	50
7.1 Περιορισμοί και Προοπτικές	57
Βιβλιογραφία	58

Εισαγωγή

Η φύση της δουλειάς μου, μου έδωσε την ευκαιρία να παρακολουθώ και να συνεργάζομαι με την ομάδα των Ρομά του Καταυλισμού Νέας Αλικαρνασσού τα τελευταία 14 χρόνια. Η σχεδόν καθημερινή συναναστροφή μου ως επαγγελματίας με τον εν λόγω πληθυσμό, η αναγνώριση των ειδικών κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών που τους διακρίνουν, η προσπάθεια να δοθούν και να δημιουργηθούν ευκαιρίες και προϋποθέσεις κοινωνικής ενσωμάτωσης στους Ρομά με όρους σεβασμού και αποδοχής στις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες τους, είναι κάποια από τα στοιχεία που ορίζουν το πλαίσιο της επικοινωνίας, της επαφής και συνεργασίας μαζί τους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ωστόσο, σχεδόν αναπόφευκτα, τόσα χρόνια μετά, γινόμαστε κοινωνοί νέων δεδομένων και συνθηκών για τους Ρομά, που σηματοδοτούν μια εξέλιξη κοινωνική, πολιτισμική και τελικά προσωπική για τον καθένα τους. Μια τέτοια συνθήκη αναδείχθηκε στον τομέα της απασχόλησης που επέλεξαν τα τελευταία χρόνια να ενταχθούν, σταδιακά, γυναίκες Ρομά, κάτοικοι του Καταυλισμού Νέας Αλικαρνασσού στο Δήμο Ηρακλείου. Η σταθερότητα της αναζήτησης και της ένταξης στην απασχόληση, στην πορεία των τελευταίων ετών, αλλά και το συνολικό αίσθημα, η άποψη και η θέση που η γυναίκα Ρομά προέβαλε σχετικά με αυτή την επιλογή κίνησε το ενδιαφέρον μου ώστε να το αποτυπώσω και να το ερμηνεύσω.

Ο σκοπός αυτής της μελέτης είναι να αναδειχτεί η σημασία που έχει η πρόσβαση στην αγορά εργασίας για τη γυναίκα Ρομά, ποιοι είναι οι λόγοι που οδηγούν σε αυτή την επιλογή και πως επηρεάζεται από αυτήν τη διαδικασία. Στο επίπεδο των πολιτικών και θεσμικών παρεμβάσεων, σε επίπεδο ευρωπαϊκό, εθνικό και περιφερειακό, ο τομέας της απασχόλησης, μαζί με αυτόν της εκπαίδευσης, αποτελούν μια ισχυρή προϋπόθεση, σύμφωνα με το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που θα γαλουχήσει τους Ρομά και θα τους διασφαλίσει την ομαλή ενσωμάτωση τους στον κοινωνικό ιστό, με ειδικές αναφορές στη γυναίκα Ρομά, στην οικογένεια και στο παιδί. Η επιλογή εναλλακτικών πρακτικών διαβίωσης και επιβίωσης, πέρα από το προκαθορισμένο και γνώριμο πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο της ρόμικης κουλτούρας, ειδικά για μια γυναίκα Ρομά, τη φέρνει αντιμέτωπη με δύο διαφορετικά μέτωπα που καλείται να διαχειριστεί: το ένα αφορά την ευρύτερη ελληνική κοινωνία με όλες τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που τη διακρίνουν, ενώ το άλλο είναι η ίδια η ρόμικη κοινότητα που παρακολουθεί τη μετάβαση και την αλληλεπίδραση με επιφύλαξη ή ακόμη και με προκατάληψη. Η αναζήτηση του τρόπου που η ένταξη στην απασχόληση μπορεί να επηρεάσει ή και να αλλάξει την κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα των γυναικών

Ρομά μέσα από τις αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται στην αγορά εργασίας, με γνώμονα ότι καλείται να προσαρμοστεί και να ενταχθεί σε ένα πλαίσιο που ορίζει η κυρίαρχη κουλτούρα, είναι ένα ακόμη ζητούμενο. Το ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση εστιάζεται στο γεγονός εάν οι ίδιες αναγνωρίζουν και συναινούν στη διαδικασία όπως διαμορφώνεται ή νιώθουν ότι απειλείται η κουλτούρα τους.

Η διπλωματική εργασία διαρθρώνεται σε πέντε ενότητες: Εισαγωγή, Μέθοδος, Αποτελέσματα, Συζήτηση και Βιβλιογραφία.

Η ενότητα της Εισαγωγής αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο θα γίνει μια συνοπτική αναφορά στα ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ρόμικης κουλτούρας. Πρόκειται για μια δυναμική κουλτούρα που έρχεται από τα βάθη των αιώνων, με αξίες, αρχές, κανόνες και καταβολές που ασκούν ισχυρή επίδραση στις ζωές των ατόμων και στη διαμόρφωση της κοινωνικής τους ταυτότητας και των κοινωνικών αναπαραστάσεων που ορίζουν τον τρόπο που αποκωδικοποιούν και ερμηνεύουν τον κόσμο. Ξεχωριστή αναφορά θα γίνει στον τόπο κατοικίας των γυναικών Ρομά, τον καταυλισμό της Νέας Αλικαρνασσού. Στη συνέχεια, θα αναδειχθεί η σημασία της κοινωνικής ταυτότητας που τοποθετεί το άτομο, στην προκειμένη περίπτωση τις γυναίκες Ρομά, και το κατηγοριοποιεί σε μία ή περισσότερες ομάδες μέσα στον κοινωνικό ιστό με κύριο στόχο την προστασία της εικόνας του εαυτού. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις που προσλαμβάνουν από τη γέννησή τους αποτελούν ξεχωριστές κοινωνικές και πολιτισμικές καταβολές που ορίζουν ένα διακριτό σύστημα αξιών, κανόνων, αρχών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της Εισαγωγής θα γίνει αναφορά στις πολιτικές ένταξης που ορίζονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση για τους Ρομά. Ειδική αναφορά γίνεται στο τι προβλέπεται για τις γυναίκες Ρομά στην Ευρώπη και στην Ελλάδα.

Στο τρίτο κεφάλαιο της Εισαγωγής θα οριστεί η απασχόληση ως δικαίωμα και η σημασία της για το άτομο. Στη συνέχεια θα γίνει σύντομη αναφορά στη συμμετοχή της γυναίκας στην απασχόληση, ως μια διάσταση του θέματος σε επίπεδο φύλων. Η περιγραφή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της απασχόλησης στην κουλτούρα των Ρομά δημιουργεί το πλαίσιο κατανόησης στην ειδική αναφορά σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών Ρομά στην απασχόληση στο εν λόγω πόνημα. Επιπλέον, αυτή ακριβώς η ιδιαιτερότητα είναι που εγείρει το ερώτημα εάν επιτελείται η διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης μέσα ακριβώς από την ένταξή της στην απασχόληση. Θα γίνει εκτενής αναφορά στην έννοια της επιπολιτισμοποίησης ως πολιτισμική διεργασία και στις συνθήκες πολιτισμικής σύγκρουσης που διαμορφώνει, με αποτέλεσμα τα άτομα

που συμμετέχουν σε αυτή να υπόκεινται πιθανόν σε πολιτισμικό κλωνισμό, έννοια συνυφασμένη με την επιπολιτισμοποίηση.

Στο τέταρτο κεφάλαιο της Εισαγωγής παρουσιάζεται η στοχοθεσία της εμπειρικής μελέτης. Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση προκύπτει ότι είναι φτωχά τα ευρήματα για τη συμμετοχή και τη σημασία της απασχόλησης στη ζωή των γυναικών Ρομά. Αυτό είναι το σημείο που αναδείχθηκε ως ανάγκη για να παρατηρηθεί και να μελετηθεί αυτή η επιλογή στην απασχόληση για τη γυναίκα Ρομά. Τα βασικά ερωτήματα είναι τα εξής: Πρώτον, από τη στιγμή που η γυναίκα Ρομά εντάσσεται στην αγορά εργασίας, πώς επηρεάζεται η ψυχοσύνθεσή της μέσα από τις αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται, σε επίπεδο διατομικό και διομαδικό; Και δεύτερον, αντιλαμβάνεται η γυναίκα Ρομά μια πολιτισμική διαφοροποίηση και σύγκρουση που μπορεί να επηρεάσει την κοινωνική της ταυτότητα αλλά και κατ' επέκταση την ίδια τη ρόμικη κουλτούρα;

Στο Πέμπτο Κεφάλαιο, στην ενότητα της Μεθόδου αποτυπώνεται το σκεπτικό πάνω στο οποίο σχεδιάστηκε και αναπτύχθηκε η έρευνα, ενώ παρέχονται οι πληροφορίες και οι προϋποθέσεις σχετικά με την επιλογή του δείγματος, τις ειδικές συνιστώσες που προέκυψαν και τις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν στη συλλογή του ερευνητικού υλικού.

Στη συνέχεια, στο έκτο κεφάλαιο, στην ενότητα των Αποτελεσμάτων, η μελέτη προχωρά στην ανάλυση των πέντε θεματικών που προέκυψαν μέσα από τις συνεντεύξεις, με λεπτομερή αναφορά στις θέσεις και τις απόψεις των γυναικών Ρομά.

Ακολουθεί η ενότητα Συζήτησης με τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τα ευρήματα στην ανάλυση του λόγου των γυναικών Ρομά αναδεικνύοντας τον τρόπο που μπορεί η απασχόληση να επηρεάσει τη ζωή τους και κατ' επέκταση την κοινωνική τους ταυτότητα. Η ενότητα αυτή ολοκληρώνεται με την παράθεση των περιορισμών και των προοπτικών που προέκυψαν κατά την εκπόνηση του πονήματος ως υλικό προβληματισμού και μελλοντικής διερεύνησης.

Στην τελευταία ενότητα της εργασίας παρατίθεται ο βιβλιογραφικός κατάλογος.

Κεφάλαιο 1

Ρόμικη Κουλτούρα και Κοινωνική Ταυτότητα των Γυναικών Ρομά

1.1 Ιστορικά-Πολιτισμικά Στοιχεία

Η ιστορία των Ρομά¹ είναι σαν ένα από τα αλλοτινά τους ταξίδια, μακρά, γεμάτα εικόνες, μύθους και εικασίες, χωρίς σαφή αφετηρία και με δεκάδες διαδρομές στην πορεία και στον χρόνο. Πολλές και διαφορετικές είναι οι θεωρίες που αναπτύσσονται γύρω από την καταγωγή τους, με επικρατέστερη και περισσότερο τεκμηριωμένη άποψη εκείνη της γλωσσολογίας, που στηρίζεται στη στενή σχέση ανάμεσα στις τσιγγάνικες διαλέκτους (γλώσσα *Romani*) και αυτές που ομιλούνται ακόμη και σήμερα στη Βορειοδυτική Ινδία (Κόμης, 1998)². Αυτό προκύπτει κατά βάση από το γεγονός ότι η κουλτούρα τους είναι προφορική και οτιδήποτε υπάρχει ως γραπτή αναφορά και πληροφορία καταγράφεται από «παρατηρητές» τους, στην πορεία των αιώνων και της ιστορίας, που την αποδίδουν μέσα από τη δική τους οπτική. Επιπλέον, γενετικές μελέτες που έχουν διεξαχθεί, συνδέουν και επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό την καταγωγή των Ρομά με την ινδική υποήπειρο³.

Σύμφωνα με τον Λαμπρίδη (2004), που ανατρέπει στους Fraser (1992) και Liegeois (1994), οι Τσιγγάνοι ξεκίνησαν το ταξίδι τους προς τη Δύση μέσω της Μέσης Ανατολής και του Βυζαντίου. Από τα μέσα ήδη του 14ου αιώνα θα επεκταθούν στα Βαλκάνια (Κόμης, 1998), ενώ η πορεία τους συνεχίζεται στην κεντρική Ευρώπη στις

¹ Σχετικά τη χρήση του όρου *Τσιγγάνος* ή *Ρομά*, «ο όρος ‘Τσιγγάνος’ δε θεωρείται γενικά υποτιμητικός, εμπεριέχει όμως αρνητικές αποχρώσεις σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες(..). Όσον αφορά την Ελλάδα, μοιάζει να αποτελεί αποδεκτή επιλογή για τις περισσότερες ομάδες, ενώ ο όρος ‘Ρομ’ ή και ‘Ρομά’ (που σημαίνει ‘άνθρωπος’ στη Ρομανί), χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο στον πολιτικό λόγο που θέλει να διέπεται από ένα πνεύμα ‘πολιτικής ορθότητας’, συνδυάζοντας το πλεονέκτημα της διαφοροποίησης από όρους που έχουν επιβληθεί εξωγενώς...(ΕΕΔΑ, σελ. 10). Ενστερνιζόμενη την ερμηνεία και την ουδετερότητα του όρου *Ρομά*, στο συγκεκριμένο πόνημα θα χρησιμοποιηθεί κυρίως ο εν λόγω όρος.

² Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, μια συγκριτική μελέτη που πραγματοποιήθηκε στην Ουγγαρία σχετικά με την ορολογία (γλώσσα) των Ρομά/Τσιγγάνων και των ινδικών γλωσσών, κατέστησε δυνατή τη διατύπωση της υπόθεσης –η οποία στη συνέχεια επιβεβαιώθηκε από γλωσσολόγους– της ινδικής καταγωγής αυτών των κοινοτήτων που αποκαλούμε *Τσιγγάνους* ή *Ρομά* (Liegeois, 1995).

³ Οι αναλύσεις που βασίζονται σε δεδομένα σε ολόκληρο το γονιδίωμα από 13 ομάδες Ρομά που συλλέχθηκαν σε όλη την Ευρώπη υποδηλώνουν ότι η διασπορά των Ρομά προέκυψε από έναν και μοναδικό αρχικό πληθυσμό, ο οποίος προήλθε από τη βόρεια/βορειοδυτική Ινδία περίπου πριν 1.500 χρόνια.

αρχές του 15ου αιώνα. Οι Τσιγγάνοι στις χώρες υποδοχής ζούσαν κυρίως στο περιθώριο και υπήρξαν κατ' εξοχήν θύματα συνεχόμενων διώξεων, με αποτέλεσμα να διασπαστούν σε ομάδες και να σκορπιστούν σε όλο το εύρος της Ευρώπης (Κόμης,1994).

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Κόμη (1998), οι Ρόμηδες επεκτάθηκαν στα εδάφη της σημερινής Θράκης και στις νοτιοανατολικές περιοχές της ελληνικής χερσονήσου, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται χρονικά πότε ακριβώς γίνεται αυτή η επέκταση. Το 1384 αναφέρεται για πρώτη φορά η ύπαρξη Τσιγγάνων έξω από τα τείχη της Μεθώνης από Δυτικούς περιηγητές.

1.2 Ο Πληθυσμός των Ρομά στην Ευρώπη και στην Ελλάδα

Σήμερα στην Ευρώπη οι Ρομά φαίνεται να είναι μια αόρατη μειονότητα που ζει στη όρια της Ευρωπαϊκής «κυρίαρχης» κοινωνίας και πιθανότητα να υφίστανται περισσότερες διακρίσεις από οποιαδήποτε άλλη μειονότητα. Ο αριθμός των Ρομά στην Ευρώπη υπολογίζεται μεταξύ 10-12 εκατομμυρίων, καθιστώντας τους τη μεγαλύτερη μειονότητα που ζει στην ευρωπαϊκή ήπειρο, σύμφωνα με τους Roxana Andrei et al.(2015).

Στην Ελλάδα οι εκτιμήσεις για τον πληθυσμό των Ρομά ποικίλλουν. Η Πολιτεία τους υπολογίζει σε 120-150.000, οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι τους ανεβάζουν στους 500.000 και η Τοπική Αυτοδιοίκηση σε 200-300.000 (Ρούμπος,2006). Ο Λαμπρίδης (2004) εκτιμά ότι στην Ελλάδα διαβιούν περίπου 230.000 Ρομά, έπειτα από κατά προσέγγιση εκτίμηση στοιχείων που παραθέτουν μελετητές και φορείς.

Οι Έλληνες Τσιγγάνοι απαντώνται διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία της Ελλάδος σε «ολιγοπληθείς και κλειστές συσσωματώσεις, με κριτήρια γλωσσικά, επαγγελματικά και (ύστερης) καταγωγής ή φάρας» (Κόμης, 1998, σελ. 36). Οι Ρομά δεν αποτελούν ενιαία ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά, όπως πιθανόν να αντιμετωπίζονται από την ευρύτερη μη Ρομά κοινότητα. Υπάρχουν διαφοροποιήσεις που ορίζουν πολλά και διαφορετικά κοινωνικά-πολιτισμικά υποσύνολα ατόμων με ποικίλες γεωγραφικές και γλωσσικές καταβολές. Αυτό, σε συνδυασμό με το διαφορετικό αξιακό τους σύστημα, διαμορφώνει και διαφορετικές νοοτροπίες, κατά τον Λαμπρίδη(2004).

Με το ρεύμα της αστυφιλίας, τη δεκαετία του 1960, επηρεάστηκαν και οι Ρομά που σταδιακά άρχιζαν να εγκαθίστανται στις παρυφές συνήθως αστικών ή ημιαστικών κέντρων (Κόμης, 1998), δημιουργώντας οικισμούς ή καταυλισμούς. Σύμφωνα με την έκθεση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ, 2009), η

πρόσβαση σε παροχές ύδρευσης, ηλεκτροδότησης, αποκομιδής απορριμμάτων, αποχετεύσεων κλπ. είναι απολύτως επισφαλής, και όταν ακόμα υπάρχουν τέτοιες υποδομές. Σε αυτό το υπόβαθρο δομείται ο αποκλεισμός και δυναμιτίζεται η δυνατότητα ειρηνικής συνύπαρξης και συμμετοχής, τόσο στη μικροκλίμακα της γειτονιάς, όσο και στη μεγαλύτερη κλίμακα της ευρύτερης κοινωνίας και των θεσμών. Η διαπίστωση αυτή είναι επίκαιρη έως σήμερα, καθώς συνοψίζει εύγλωττα τις συνθήκες που επικρατούν στα όρια των καταυλισμών όπου διαβιούν Ρομά.

1.3 Καταυλισμός Νέας Αλικαρνασσού

Ο πληθυσμός των Ρομά στην Κρήτη, σύμφωνα με την Περιφέρεια Κρήτης (2015), δεν ξεπερνά το 2.000 άτομα. Τα περισσότερα από αυτά διαβιούν στην Περιφερειακή Ενότητα Ηρακλείου και συγκεκριμένα στον Δήμο Ηρακλείου, στη Δημοτική Ενότητα της Νέας Αλικαρνασσού.

Ο καταυλισμός της Νέας Αλικαρνασσού –τόπος κατοικίας των γυναικών που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις– βρίσκεται στις παρυφές του αστικού ιστού, σε περιοχή εκτός σχεδίου πόλεως, στα ανατολικά του πολεοδομικού συγκροτήματος του Ηρακλείου, σε μικρή απόσταση από το διεθνές αεροδρόμιο, μεταξύ της παλαιάς και της νέας εθνικής οδού Ηρακλείου-Λασιθίου και δίπλα στο Μέγαρο της Ελληνικής Αστυνομίας Ηρακλείου (Περιφέρεια Κρήτης, 2015). Με υγειονομική διάταξη «για την οργανωμένη εγκατάσταση πλανοδίων» (Α5/696/1983) δημιουργήθηκε ο εν λόγω καταυλισμός, ο οποίος συγκέντρωσε όλους τους διάσπαρτους πληθυσμούς σκηνιτών Ρομά που διαβιούσαν σε διάφορα σημεία της πόλης του Ηρακλείου. Έκτοτε, και μέχρι σήμερα, έχουν γίνει ορισμένες προσπάθειες απομάκρυνσής τους, χωρίς ωστόσο αποτέλεσμα. Ο καταυλισμός της Νέας Αλικαρνασσού είναι τόπος μόνιμης κατοικίας, ενώ δεν παρατηρούνται μετακινήσεις του πληθυσμού, οι οποίοι είναι αμιγώς Έλληνες Ρομά, σύμφωνα με την αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης από την Περιφέρεια Κρήτης.

Οι συνθήκες του Καταυλισμού, είναι ιδιαίτερες δύσκολες αφού στερούνται βασικών υποδομών όπως ηλεκτροδότησης, κοινόχρηστων χώρων και αποχετευτικού συστήματος, δυσκολεύοντας την καθημερινή ζωή των κατοίκων του, ενώ δεν υπάρχει προοπτική επιλύσεως τους όσο θα επικρατεί η αντιδικία για το ιδιοκτησιακό καθεστώς του ακινήτου(Περιφέρεια Κρήτης, 2015).

1.4 Η Κοινωνική Ταυτότητα της Γυναίκας Ρομά

Οι Ρομά διαθέτουν μια πολιτισμική διαφορετικότητα που επιβιώνει σχεδόν πεισματικά στην εξέλιξη και την πρόοδο των κοινωνικό-οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών που συντελούνται, διατηρώντας σχεδόν αλώβητο τον πληθωρικό της χαρακτήρα. Πρόκειται για έναν χαρακτήρα γεμάτο στοιχεία, πεποιθήσεις, ήθη και έθιμα που αναδεικνύουν, σύμφωνα με τον Ντούτσα (αναφ. στο Λαμπρίδης, 2004), τη διαφορετικότητα ενός σημαντικού αριθμού συλλογικών ταυτοτήτων, οι οποίες δομούν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική ταυτότητα αυτών των ατόμων. Τι είναι όμως η κοινωνική ταυτότητα;

Τα άτομα, στα πλαίσια των διομαδικών τους σχέσεων⁴, κατηγοριοποιούν τον εαυτό τους και τον εντάσσουν σε μία ή περισσότερες ομάδες με κύριο σκοπό τη διατήρηση θετικής εικόνας του εαυτού. Τα παραπάνω συνιστούν τον πυρήνα της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, δηλαδή της επίγνωσης του ατόμου ότι ανήκει σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, καθώς και της συναισθηματικής και αξιολογικής σημασίας που το άτομο αποδίδει σε αυτή την υπαγωγή (Tajfel & Turner, 1986). Η κοινωνική ταυτότητα αποκαλύπτεται πάντα στο άτομο όταν αναφέρεται ως μέλος μιας ομάδας, είτε πολιτισμικής, είτε εθνικής, είτε ταξικής κλπ. Αυτό του επιτρέπει να μπορεί να ενισχύει την αυτοεικόνα του σε σύγκριση με άλλες ομάδες. Η ανθρώπινη συμπεριφορά εμπεριέχει κοινωνικά στοιχεία που καθορίζουν τις διομαδικές διαδικασίες και οδηγούν το άτομο να αυτοκατηγοριοποιείται σε κοινωνικές κατηγορίες που παρέχουν στα μέλη τους μια κοινωνική ταυτότητα η οποία αποτελεί την ιδέα του

⁴ Σύμφωνα με τον Doise (αναφ. στο Παπαστάμου, 1990), τα πλαίσια μέσα στα οποία τα άτομα και οι ομάδες ενεργοποιούνται και αλληλεπιδρούν, αναφέρονται ως επίπεδα ανάλυσης. Το *ενδοατομικό επίπεδο* αφορά διαδικασίες με τις οποίες τα άτομα οργανώνουν τις αντιλήψεις και τις εκτιμήσεις του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, καθώς και τη συμπεριφορά τους απέναντι στο περιβάλλον αυτό. Το ζητούμενο σε αυτό το επίπεδο είναι πώς το άτομο οργανώνει την ανθρώπινη εμπειρία. Το *διατομικό επίπεδο* εστιάζει στις δυναμικές αλληλεπιδράσεις των σχέσεων που μπορεί να εγκαθιδρυθούν σε μια ορισμένη στιγμή μεταξύ ορισμένων ατόμων σε μία περίπτωση. Αναζητείται επομένως η δυναμική μέσα από την οποία δημιουργούνται συγκρούσεις και τάσεις μεταξύ των ατόμων. Στο *διομαδικό επίπεδο* η ερμηνεία των διάφορων φαινομένων σχετίζεται με τις διαφορετικές κοινωνικές υπαγωγές και θέσεις που κατέχουν τα υποκείμενα και επηρεάζουν τις αντίστοιχες συμπεριφορές. Το *ιδεολογικό επίπεδο* αναφέρεται στους γενικούς κανόνες συμπεριφοράς μια κοινωνίας, στην ιδεολογία που κυριαρχεί, στα γενικά συστήματα πεποιθήσεων και αναπαραστάσεων, εκτιμήσεων και αξιών που πρέπει να δικαιολογήσουν και να διατηρήσουν τους ήδη συσχετισμούς δυνάμεων.

εαυτού προερχόμενη από τη συμμετοχή σε μία ομάδα και ενεργούν λειτουργικά για την οργάνωση της αντίληψης των ατόμων για τον κόσμο (Hogg,1996. Spears,1996, αναφ. στο Δαιμονάκου, 2002) .Η οργάνωση της αντίληψης των ατόμων για τον κόσμο ενισχύεται ωστόσο από μια επιπλέον διαδικασία νοηματοδότησης της απλής οικείας γνώσης, του «κοινού νου», αυτού που η Jodelet (αναφ. στο Λαμπρίδης, 2004) ορίζει, μεταξύ άλλων, ως μία μορφή κοινωνικής γνώσης, τη γνώση της κοινής γνώμης, τα περιεχόμενα της οποίας είναι προϊόντα γενετικών και λειτουργικών κοινωνικών διαδικασιών. Η έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης προσδιορίζει μία μορφή κοινωνικής σκέψης, κοινωνικής πρόσληψης, αναγκαίας στη διαδικασία της ερμηνείας του κόσμου. Ο Moscovici (1984, αναφ. στο Παπαστάμου, 1993) υποστηρίζει ότι ο βασικός σκοπός των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι να δαμάσουν το άγνωστο.

Η διεργασία που επιτελείται για τη διατήρηση της θετικής εικόνας του εαυτού αποτελεί ουσιαστικά την προσπάθεια του ατόμου να προασπιστεί και να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε απειλή μπορεί να υποτιμήσει την κοινωνική του ταυτότητα. Ωστόσο, δεν πρέπει να υποτιμηθούν οι αλληλεπιδράσεις, οι επιρροές και μια νέα κοινωνική γνώση που μπορεί να προκύψει μέσα από κοινωνικές, πολιτισμικές και ψυχολογικές διεργασίες. Κατά τον Tajfel (αναφ. στο Τσιάμης, 2017), ένα άτομο παραμένει σε μια ομάδα εφόσον η υπαγωγή του σε αυτή του εξασφαλίζει θετική κοινωνική ταυτότητα. Σε διαφορετική περίπτωση θα έχει την τάση να εγκαταλείψει την ομάδα, όταν αυτό είναι εφικτό. Αν ένα άτομο δεν μπορεί να εγκαταλείψει την ομάδα του, θα προσπαθήσει να βρει άλλους τρόπους για να αλλάξει την κοινωνική κατάσταση, μετατρέποντας την ανασφαλή ταυτότητά του σε ασφαλή, σπάζοντας τη συναίνεση για το είδος της ψυχολογικής διακριτότητας ανάμεσα στη δική του κατηγορία και σε άλλες, ενδεχόμενα ανώτερου status. Τα άτομα, μέσα από τις κοινωνικές διεργασίες στις οποίες συμμετέχουν, έχουν την τάση να συγκρίνουν, να αλληλεπιδρούν, να προσλαμβάνουν νέα γνώση, αμφισβητώντας την ίδια την κοινωνική τους ταυτότητα και αναζητώντας νέες ομάδες για να ενταχθούν.

Η γυναίκα Ρομά γεννιέται και μεγαλώνει ως μέλος μια κοινωνίας που οι κανόνες της οριοθετούν και σημασιοδοτούν τη ζωή της, επισημαίνει η Λυδάκη(1997). Μέσα σε αυτή την ιδιαίτερη πολιτισμική κουλτούρα που χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες στάσεις ζωής, με ξεχωριστές αξίες, αρχές, κανόνες και καταβολές που ασκούν ισχυρή επίδραση στις ζωές των ατόμων, οι γυναίκες Ρομά αναπτύσσουν κοινωνικές αναπαραστάσεις, γνώσεις και πληροφορίες που ορίζουν τη δική τους ξεχωριστή κοινωνική ταυτότητα, ενταγμένη στο συλλογικό όλο. Η Λυδάκη (1998), κάνει λόγο για

συλλογικές αναπαραστάσεις που αναπτύσσονται στη ζωή των Ρομά. Πρόκειται για την ιστορική εμπειρία που κουβαλούν και που μετουσιώνεται σε συλλογικό βίωμα και μνήμη. Τα παρελθόντα γεγονότα συνδυάζονται με τα παρόντα και επηρεάζουν την ταυτότητα των ανθρώπων, οι οποίοι προσδιορίζονται μέσω της μνήμης στη σχέση τους με την ευρύτερη κοινωνία και με όρους του τύπου οι «άλλοι» και «εμείς» (Λυδάκη, 1998). Η Νόβα-Καλτσούνη αναφέρει ότι στην τσιγγάνικη κοινωνία η ομάδα προέχει του ατόμου (2004), άρα αντίστοιχο είναι το πλαίσιο στο οποίο εκλαμβάνεται και διαχέεται η κοινωνική σκέψη, μετατρέποντας την ατομική συμπεριφορά σε συλλογική πρακτική.

Βάση αυτής της ταυτότητας είναι η οικογένεια. Η Λυδάκη (1997) επισημάνει ότι μέσα από τη συλλογικότητα που επικρατεί στην τσιγγάνικη κοινωνία, ως θεμελιώδης αρχή οργάνωσης της κοινότητας, το άτομο αποκτά τον κοινωνικό του εαυτό που καθορίζεται από τη συγγένεια και την καταγωγή. Στην τσιγγάνικη κοινωνία η οικογένεια αποτελεί το πιο σταθερό σημείο στη ζωή των μελών της, καθώς όλα περιστρέφονται γύρω από αυτήν. Εκτός από την οικονομική στήριξη και αλληλεγγύη που τους διασφαλίζει, λειτουργεί ως εκπαιδευτική μονάδα που παρέχει στα άτομα ασφάλεια, προστασία και κοινωνικές δεξιότητες, ενώ συμβάλλει ουσιαστικά και σε μεγάλο βαθμό στην κατασκευή της ταυτότητάς τους (Chatzikonstantinou, 2012. Κόμης, 1998). Η γυναίκα Ρομά, κατά τον Liegeois (αναφ. στο Chatzikonstantinou, 2012), είναι εκείνη που συμβάλλει περισσότερο από τον καθένα στη διαμόρφωση της ταυτότητας του παιδιού Ρομά όσο και στην ανατροφή του, ενώ την ίδια στιγμή συντελεί καθοριστικά στη επιβίωση της ίδιας της τσιγγάνικης κοινωνίας.

Ήδη από μικρή ηλικία στα νεαρά κορίτσια, αυτό που αποτελεί απαρέγκλιτη διαδικασία στην κοινωνικοποίησή τους είναι να αναλαμβάνουν τη φροντίδα του σπιτιού, τα οικοκυρικά, τη φροντίδα των μικρότερων μελών της οικογένειας, με απώτερο στόχο την προετοιμασία για τον ένα και μοναδικό σκοπό, τη δημιουργία της οικογένειας (Παναγιωτίδου, 2014). Το νεαρό κορίτσι γαλουχείται μεταξύ άλλων να διαφυλάσσει την ακεραιότητα και τη φήμη της μέχρι να παντρευτεί, σε αντίθεση με τα νεαρά αγόρια που φαίνεται να έχουν περισσότερες επιλογές και ελευθερία στο πώς θα διαχειριστούν τη ζωή τους. Μελέτες δείχνουν ότι οι ανδρικές κοινωνικές αξίες είναι αρκετά ισχυρές στους Ρομά και αυτό αντανάκλαται σε διάφορες πτυχές του κοινωνικού τους βίου, όπως ο γάμος, η σεξουαλικότητα και οι ενδοοικογενειακή κακοποίηση (Andrei R. κ.α, 2014), σε αντίθεση με αυτές των κοριτσιών.

Ωστόσο, ο ρόλος της γυναίκας δεν είναι υποδεέστερος από αυτό που πιθανόν δημιουργείται ως εντύπωση αρχικά. Στην πορεία της ζωής της γυναίκας Ρομά ισχυροποιείται και ο ρόλος της (Liegeois, 1999). Έχοντας την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών μικρής ηλικίας και του κοριτσιού μέχρι το γάμο του, αναλαμβάνει έναν παιδαγωγικό ρόλο πρωταρχικής σημασίας για την εξασφάλιση της επιβίωσης της ομάδας. Αποτελεί στοιχείο διατήρησης της κοινωνικής ομάδας επειδή είναι σε θέση να αναπαράγει τις παραδόσεις, αλλά για τον ίδιο ακριβώς λόγο μπορεί να αποτελεί στοιχείο αλλαγής.

Η κοινωνική ταυτότητα των γυναικών Ρομά εμπεριέχει όλα τα ισχυρά στοιχεία της πολιτισμικής τους κουλτούρας, προσδίδοντας της την ασφάλεια του ανήκειν και μια ερμηνεία του κόσμου που αρχίζει και τελειώνει σε ένα αυστηρό διατομικό και διομαδικό πλαίσιο, όπως ορίζεται από την ιδεολογία της ρόμικης παράδοσης.

Κεφάλαιο 2

Γυναίκα Ρομά και Πολιτικές Ένταξης στην Ευρώπη και στην Ελλάδα

2.1 Γυναίκες Ρομά στην Ευρώπη

«Οι γυναίκες Ρομά χρειάζονται κοινωνική και νομική υποστήριξη να βελτιώσουν την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση και να διασφαλίσουν την πρόσβασή τους στην εκπαίδευση και υγεία ως προϋπόθεση για την απασχόληση»(Συμβούλιο της Ευρώπης, 2016).

Η γυναίκα Ρομά δεν έχει να αντιμετωπίσει μόνο τον ρατσισμό και τις διακρίσεις ως μέλος μια ευρύτερης μειονοτικής ομάδας που βιώνει και ζει παράτυπα στο περιθώριο μιας ισχυρής κυρίαρχης κοινωνίας και κουλτούρας. Έχει επιπλέον να αντιμετωπίσει τη διάκριση και τις ανισότητες με βάση το φύλο της. Η διαπίστωση αυτή παρατίθεται το 2016 σε έκθεση του Ευρωπαϊκού Ελεγκτικού Συνεδρίου που επισημαίνει μεταξύ άλλων, τη δεινή θέση που βρίσκεται η γυναίκα Ρομά, τόσο από μια οποιαδήποτε γυναίκα όσο και από έναν άνδρα Ρομά. Στην ίδια έκθεση τονίζεται ότι εάν δεν ληφθούν υπόψη θέματα που αφορούν τα φύλα και εάν τα προγράμματα δεν καταφέρουν να προσεγγίσουν τις γυναίκες, οι συνολικοί στόχοι για την ένταξη των Ρομά θα είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθούν καθώς η γυναίκα Ρομά πρέπει να αντιμετωπιστεί ως το πρόσωπο που μπορεί να συμβάλει στην ενδυνάμωση και στην ένταξη των Ρομά..

Οι ενέργειες στήριξης υπέρ των γυναικών Ρομά είναι περιορισμένες. Ξεκίνησαν μόλις στη δεκαετία του 1990, χωρίς ωστόσο αξιόλογα πρακτικά αποτελέσματα, όπως αυτή τον Μάιο του 1994, με την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στη Σεβίλλη της Ισπανίας, στο πρώτο συνέδριο των Ρομά από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Εκεί προέκυψε το «Μανιφέστο των γυναικών Ρομά» το οποίο τόνιζε την ανάγκη να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση ως μέσο ενδυνάμωσης στην καταπολέμηση των διακρίσεων και των πατριαρχικών κανόνων εντός και εκτός της οικογένειας.

Στη συνέχεια, μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, προκύπτουν πλειάδα κειμένων, εκθέσεων, αναφορών που μεταξύ άλλων αναφέρονται στη γυναίκα Ρομά και τη δεινή της θέση, χωρίς ωστόσο να σημειώνεται κάποια ουσιαστική πρόοδος. Το 2006, η Járóka επισημαίνει ότι οι περισσότερες γυναίκες Ρομά αντιμετωπίζουν σειρά κοινών προβλημάτων, όπως διακρίσεις στην εκπαίδευση, τόσο από το σχολείο όσο και από την κοινότητα, διακρίσεις στην απασχόληση και διακρίσεις στην πρόσβαση σε υγειονομική περίθαλψη. Παρότι αναγνωρίζονται ολοένα και περισσότερο οι διακρίσεις που

αντιμετωπίζουν οι πληθυσμοί των Ρομά, η κατάσταση δεν έχει βελτιωθεί παρά ελάχιστα.

Από τις 10 Κοινές Βασικές Αρχές⁵ που ορίστηκαν το 2009 για την επίτευξη του σχεδιασμού και την εφαρμογή νέων πολιτικών ή προγραμμάτων για την ένταξη των Ρομά, σε σχέση με τη στήριξη της γυναίκας Ρομά, διακρίνουμε την Πέμπτη Αρχή που φέρει τον τίτλο «Συνεκτίμηση της διάστασης του φύλου». Σε αυτή επισημαίνεται: «Οι πρωτοβουλίες πολιτικής για την ένταξη των Ρομά θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες και περιστάσεις των γυναικών Ρομά. Αφορούν ζητήματα όπως οι πολλαπλές δυσμενείς διακρίσεις και η προβληματική πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη και την παιδική φροντίδα, αλλά επίσης την ενδοοικογενειακή βία και εκμετάλλευση». Τονίζεται έτσι ότι η ομάδα των γυναικών Ρομά χρήζει στρατηγικών και παρεμβάσεων με στοχευμένο σχεδιασμό, καθώς ο ρόλος της, οι ανάγκες της και οι συνθήκες ζωής της άπτονται πολλαπλών πεδίων που σχετίζονται τόσο με την ίδια, όσο και με την οικογένεια.

Τον Απρίλιο του 2011, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναγνωρίζοντας ευθύνες στην παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εθνικών διακρίσεων και ρατσισμού στον πληθυσμό των Ρομά διαμόρφωσε και ανακοίνωσε το «Πλαίσιο της ΕΕ για εθνικές στρατηγικές ένταξης των Ρομά μέχρι το 2020» με στόχο να ενισχύσει τη νομοθεσία και τις πολιτικές της ΕΕ για την ισότητα με την αντιμετώπιση –σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, αλλά επίσης μέσω διαλόγου με τους Ρομά και μέσω της συμμετοχής τους– των ειδικών αναγκών των Ρομά όσον αφορά την ισότιμη πρόσβαση στην απασχόληση, την εκπαίδευση, τη στέγαση και την υγειονομική περίθαλψη.

⁵ Περίπου 70 ενδιαφερόμενα μέρη, συμπεριλαμβανομένων εθνικών κυβερνήσεων, μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ), αξιωματούχων της ΕΕ και εκπροσώπων των Ρομά, συγκεντρώθηκαν στην Πράγα για να συζητήσουν τις 10 Κοινές Βασικές Αρχές για την Ένταξη των Ρομά. Αυτές οι αρχές προσαρτήθηκαν από τους Υπουργούς Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων της ΕΕ στις 8 Ιουνίου 2009 στα συμπεράσματά τους για την ένταξη των Ρομά. Αυτές οι αρχές έχουν στόχο να καθοδηγήσουν τα θεσμικά όργανα της ΕΕ και τα κράτη-μέλη στον σχεδιασμό και την εφαρμογή νέων πολιτικών ή προγραμμάτων για την ένταξη των Ρομά. Αποτελούν μια νομικά μη δεσμευτική πολιτική διακήρυξη. Ωστόσο, τα κράτη-μέλη έχουν επιδείξει τη δέσμευσή τους να βασίσουν τις μελλοντικές πρωτοβουλίες σε αυτές τις αρχές, οι οποίες έχουν ως εξής: 1. Εποικοδομητικές, ρεαλιστικές και αμερόληπτες πολιτικές 2. Συγκεκριμένη αλλά όχι αποκλειστική στόχευση 3. Διαπολιτισμική προσέγγιση 4. Πλήρης κοινωνική ενσωμάτωση των Ρομά 5. Συνεκτίμηση της διάστασης του φύλου 6. Ανταλλαγή τεκμηριωμένων πολιτικών 7. Χρήση κοινοτικών μέσων 8. Εμπλοκή των περιφερειακών και τοπικών αρχών 9. Σύμπραξη της κοινωνίας των πολιτών 10. Ενεργός συμμετοχή των Ρομά.

Μεταξύ άλλων, στην ανακοίνωση αυτή αναφέρεται η δυσμενής θέση της γυναίκας Ρομά, και ειδικά η περιορισμένη πρόσβασή της στην απασχόληση. Τη διαπίστωση αυτή έκανε το 2011 και ο Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης(FRA)όταν δημοσίευσε την «Μελέτη για την κατάσταση των γυναικών και ανδρών των Ρομά στην ΕΕ» σε 11 κράτη-μέλη. Τα ευρήματα έδειξαν ότι κατά μέσο όρο η κατάσταση των γυναικών Ρομά σε βασικούς τομείς της κοινωνικής ζωής, όπως η εκπαίδευση, η απασχόληση, η στέγαση και η υγεία, είναι χειρότερη από εκείνη των ανδρών.

Η Vincze(2013), αν και αναφέρεται στις συνθήκες που βιώνουν οι γυναίκες Ρομά στην πατρίδα της, τη Ρουμανία, εύστοχα επισημαίνει ότι «για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι δημόσιες φωνές των γυναικών Ρομά σιωπήθηκαν κάτω από τη σκιά του ‘πολιτισμού’ ή της ‘κοινωνίας’». Μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι η ευαισθητοποίηση σχετικά με το φύλο δεν χαρακτήρισε τις πολιτικές σχετικά με τους Ρομά, αλλά επισκιάζόταν από τις ουδέτερες, από πλευράς φύλου, επιπτώσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στις κοινότητες των Ρομά. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται να αφορά το σύνολο των γυναικών Ρομά την Ευρώπη, και αναδεικνύεται από τους Andrei et al. (2015) που επισημαίνουν ότι οι γυναίκες Ρομά δεν αντιμετωπίζουν μόνο διακρίσεις με βάση την εθνοτική ομάδα που ανήκουν, αλλά και με βάση το φύλο τους.

Τον Δεκέμβριο του 2013,σε συνέχεια στοχευμένων ενεργειών και ψηφισμάτων, το Συμβούλιο της Ευρώπης συντάσσει ένα κείμενο σύστασης προς τα κράτη-μέλη της ΕΕ για να επισημάνει αποτελεσματικότερα μέτρα ένταξης των Ρομά και την αυστηρότερη εφαρμογή των οικείων εθνικών στρατηγικών τους. Μεταξύ άλλων, επισημαίνει σχετικά με την προστασία των παιδιών και των γυναικών Ρομά στο άρθρο 2, παράγραφος 5: «Να καταπολεμήσουν κάθε μορφή διακρίσεων καθώς και τις πολύμορφες διακρίσεις κατά των παιδιών και των γυναικών Ρομά και να αντιμετωπίσουν τα φαινόμενα βίας, περιλαμβανομένης της οικογενειακής βίας κατά των γυναικών και κοριτσιών, την εμπορία ανθρώπων, τους γάμους ανηλίκων και τους καταναγκαστικούς γάμους, και την επαιτεία με εμπλοκή παιδιών, ιδίως μέσω της επιβολής του νόμου». Σε αυτό το άρθρο τίθεται με περισσότερη σαφήνεια η δυσμενής θέση της γυναίκας Ρομά και η ανάγκη άμεσης κινητοποίησης των εμπλεκόμενων φορέων.

Το 2014, στο κείμενο «Στρατηγική για την πρόοδο και των γυναικών και κοριτσιών Ρομά (2014-2020) » του Συμβουλίου της Ευρώπης επισημαίνεται ότι η μόνη πρόοδος που έχει διαπιστωθεί αφορά στο ότι αναγνωρίζονται πλέον οι πολλαπλές

διακρίσεις σε βάρος των νεαρών κοριτσιών και γυναικών Ρομά, καθώς και των ανισοτήτων που αντιμετωπίζουν στην πρόσβασή τους σε δημόσια αγαθά. Την ίδια στιγμή η έλλειψη στοιχείων και δεδομένων ανά φύλο και εθνικότητα στις χώρες της Ευρώπης εμποδίζει τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικών και τους υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να επινοήσουν βιώσιμες και σημαντικές πολιτικές και μέτρα για την προώθηση των δικαιωμάτων των γυναικών Ρομά. Αξιοσημείωτο είναι βέβαια ότι στο ίδιο κείμενο αποτυπώνεται εκτενώς σειρά ενεργειών από διάφορους φορείς και χώρες που προασπίζονται το αναφαίρετο δικαίωμα των γυναικών Ρομά να κερδίσουν τη ζωή τους.

Διαπιστώνεται επομένως ότι, στη χάραξη ευρωπαϊκής πολιτικής, αναγνωρίζεται στις γυναίκες Ρομά ένα δίπολο χαρακτηριστικών. Από τη μια η γυναίκα Ρομά χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα ευάλωτη ομάδα που αντιμετωπίζει πολλαπλές ανισότητες και διακρίσεις, εθνοτικές και φυλετικές. Παράλληλα, καθώς συμβάλλει σημαντικά στη συνέχιση της ρόμικης κοινότητας και κουλτούρας σε πολλά επίπεδα, της αναγνωρίζεται μια δυναμική που, αν αξιοποιηθεί κατάλληλα, θα διαμορφώσει τις προϋποθέσεις ώστε οι επόμενες γενιές Ρομά να διασφαλίσουν ισορροπία και πρόοδο σε ό,τι μπορεί να τους κρατά αγκιστρωμένους στον κοινωνικό αποκλεισμό και τον στιγματισμό.

2.2 Γυναίκες Ρομά στην Ελλάδα

Σύμφωνα με τη συγκεκριαιωτική έκθεση του προγράμματος Progress (2009), το ελληνικό κράτος, εκτιμώντας σειρά προβλημάτων που καθιστούσαν τη ζωή των Ρομά δύσκολη και χωρίς περιθώρια ανάπτυξης, κυρίως στους τομείς της στέγασης, της απασχόλησης, της υγείας και της εκπαίδευσης, κατάρτισε το 1996 το «Εθνικό πολιτικό σχέδιο για τους Έλληνες Τσιγγάνους και τη βελτίωση της κατάστασής τους». Στόχος του συγκεκριμένου σχεδίου ήταν μέσα από «άρτια οργανωμένες μακροχρόνιες πολιτικές ένταξης και μέσα από μία ολοκληρωμένη προσέγγιση» να βελτιώσει την ζωή των Ρομά. Στα χρόνια που ακολουθούν, παρά τον ευκολονόητο σκοπό και φιλόδοξο σχεδιασμό προγραμμάτων, υπήρξαν σημαντικές οργανωτικές και τεχνικές ελλείψεις, καθώς και προβλήματα χρηματοδότησης, τα οποία επιδεινώθηκαν από την ανικανότητα να χρησιμοποιηθούν επαρκώς κονδύλια από τα Κοινοτικά Διαρθρωτικά Ταμεία, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην εν λόγω έκθεση.

Τα ίδια συμπεράσματα φαίνεται να αποτυπώνει σε έκθεση της με τίτλο «Έκθεση και προτάσεις για ζητήματα σχετικά με την κατάσταση και τα δικαιώματα των

Τσιγγάνων στην Ελλάδα» η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, το 2009, σημειώνοντας μεταξύ άλλων ότι και στην Ελλάδα, οι Ρομά συμπεριλαμβάνονται σε πλήθος διοικητικών κειμένων, σχεδίων δράσεων και εθνικών στρατηγικών χωρίς, όμως, να παρατηρείται αξιοσημείωτη βελτίωση των πραγμάτων στο πεδίο.

Σε ό,τι αφορά τη θέση της γυναίκας Ρομά στην Ελλάδα, φαίνεται απολύτως συνυφασμένη με το εθιμικό δίκαιο που ορίζει την κουλτούρα των Ρομά, σε συνδυασμό με την αντιμετώπιση προκατάληψης από την ευρύτερη μη Ρομά κοινωνία. Ειδικά στην έκθεση της ΕΕΔΑ (2009) σημειώνεται πως οι γυναίκες Ρομά, στο πλαίσιο της δικής τους κοινωνικής ομάδας καθίστανται θύματα πολλαπλών διακρίσεων σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι οι άνδρες και οι προσβολές των θεμελιωδών τους δικαιωμάτων στο πλαίσιο των εξουσιαστικών σχέσεων στο εσωτερικό της ομάδας είναι ιδιαίτερα έντονες. Στην ίδια έκθεση γίνεται αναφορά στις διαπιστώσεις της «Επιτροπής για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά της Γυναίκας», για την επικράτηση ενός συστήματος πολλαπλής διάκρισης στο πεδίο της πρόσβασης στην εκπαίδευση, την περίθαλψη και την απασχόληση των γυναικών Ρομά, και καλεί την Ελλάδα να λάβει θετικά μέτρα για την αντιμετώπιση του.

Η παράθεση των στοιχείων των πολιτικών ένταξης, σε Ευρώπη και Ελλάδα, ειδικά για τη στήριξη της γυναίκας Ρομά, έχει νόημα υπό το πρίσμα της παράθεσης όλων των ενεργειών που μπορεί να έχουν επιτελεστεί ως διαδικασία και παρεμβάσεις, αρχικά προάσπισης των δικαιωμάτων της και στη συνέχεια ενεργοποίησης και ενίσχυσής της, ειδικότερα στον τομέα της απασχόλησης.

Κεφάλαιο 3

Γυναίκα Ρομά και Απασχόληση

3.1 Προσδιορισμός και Σημασία της Απασχόλησης

Στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁶, αναφέρεται ότι, κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα να εργάζεται και να ασκεί ένα επάγγελμα, το οποίο επιλέγει ή αποδέχεται ελεύθερα. Επίσης, κάθε πολίτης της Ένωσης είναι ελεύθερος-(η) να αναζητά απασχόληση, να εργάζεται, να εγκαθίσταται ή να παρέχει υπηρεσίες σε κάθε κράτος μέλος. Είναι σαφές ότι η εργασία αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα για όλους και η διασφάλισή της έχει μεγάλη σημασία και αξία, ειδικά σε κοινωνικά ευάλωτες ομάδες, όπως τονίζει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή: «Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στη συμμετοχή στην αγορά εργασίας ευάλωτων κατηγοριών γυναικών, όπως μεγαλύτερων σε ηλικία γυναικών, μόνων γονέων, γυναικών με αναπηρία, γυναικών με μεταναστευτικές καταβολές και γυναικών από εθνοτικές μειονότητες».

Η σημασία του προσδιορισμού της έννοιας της απασχόλησης σχετίζεται με το γεγονός ότι αυτό που η ευρύτερη κοινωνία αντιλαμβάνεται και αναπαράγει ως μια αυτονόητη διαδικασία –με τη στενή έννοια του όρου– αρχικά επιβίωσης και στη συνέχεια προσωπικής και κοινωνικής ανάπτυξης και επιτυχίας, δεν αποτελεί κίνητρο και ζητούμενο για τους Ρομά. Τι είναι όμως η απασχόληση και τι την κάνει τόσο σημαντική;

Η έννοια της απασχόλησης δείχνει να ταυτίζεται με εκείνη της εργασίας και επικρατεί σύγχυση στον σαφή διαχωρισμό τους. Η απασχόληση εμπεριέχει την έννοια της εργασίας με την τυπική μορφή απασχόλησης, χωρίς ωστόσο να αφορά μόνο αυτή πάντα. Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο (αναφ. στο Ράπτης & Σπηλιοπούλου, 2012), ως εργασία «νοείται η μεθοδική και υπεύθυνη σωματική ή πνευματική προσπάθεια του ανθρώπου, που αποβλέπει στη δημιουργία υλικών, πνευματικών και ηθικών αγαθών, για την ικανοποίηση των αναγκών του». Η απασχόληση εμπεριέχει τα χαρακτηριστικά της εργασίας, ωστόσο είναι μια μεταβαλλόμενη έννοια της οποίας τα χαρακτηριστικά διαφοροποιούνται ανάλογα με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν (Ράπτη & Σπηλιοπούλου, 2012).

⁶ Στο Κεφ. 2 με τίτλο «Ελευθερίες», στο άρθρο 15 με τίτλο: «Ελευθερία του επαγγέλματος και Δικαίωμα στην εργασία»

Η σημασία της απασχόλησης στη ζωή του ατόμου είναι πολυδιάστατη και τα οφέλη της ευεργετικά σε κάθε επίπεδο της ζωής του. Κατ' αρχήν η απασχόληση έρχεται να καλύψει τις βιοποριστικές ανάγκες του ατόμου και να του ικανοποιήσει το αίσθημα της επιβίωσης. Όμως είναι κάτι πέρα από αυτό. Αγγίζει επιπλέον το γνωστικό και το συναισθηματικό επίπεδο ανάγοντας την απασχόληση σε μια διεργασία μέσω της οποίας το άτομο καλλιεργεί την κριτική σκέψη και τη φαντασία, γίνεται πιο ικανό, αποκτά νέες δεξιότητες, διευρύνει τις γνώσεις και αναπτύσσει τα ταλέντα του σύμφωνα με την Κούρια (2019). Επιπλέον, ενισχύεται το αίσθημα της προσφοράς και το άτομο μπορεί να νιώσει περήφανο για όλα του τα επιτεύγματα. Αποκτά αυτογνωσία, καθώς ανακαλύπτει νέες πτυχές του εαυτού και της προσωπικότητας του, καθώς καλείται να συνεργαστεί προκειμένου να φέρει εις πέρας το έργο που του έχει ανατεθεί. Έτσι, μαθαίνει να λειτουργεί ομαδικά, να ακολουθεί κανόνες και να δείχνει ενσυναίσθηση. Είναι πολυδιάστατα τα οφέλη που μπορεί κάποιος να αποκομίσει από την απασχόληση ως διαδικασία. Ενεργοποιεί στο άτομο εσωτερικές διεργασίες που ενισχύουν την ψυχολογία του, την προσωπική του ανάπτυξη, καθώς και κοινωνικές διεργασίες που τονώνουν την κοινωνικότητά του, το αίσθημα της προσφοράς, και βελτιώνουν το βιοτικό του επίπεδο.

3.2 Γυναίκα και Απασχόληση

Στις μέρες μας, η συμμετοχή της γυναίκας ως υπολογίσιμη δύναμη στο εργατικό δυναμικό είναι αδιαμφισβήτητη. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση δείχνει ότι οι κοινωνικές, οικονομικές και ιστορικές αλλαγές στο πέρασμα των ετών, σε συνδυασμό με τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων που οδηγούν στην ισότιμη αντιμετώπιση και συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και την απασχόληση, δημιούργησαν ένα ευνοϊκό πλαίσιο ώστε η γυναίκα πλέον να διεκδικεί τη θέση της στο εργασιακό στίβο. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι η γυναίκα εργαζόμενη έχει κατοχυρώσει τη θέση της και αντιμετωπίζεται με ίσους όρους με τον άνδρα εργαζόμενο μέχρι σήμερα (Κρητικίδης, 2018).

Σειρά νομοθετημάτων κατοχυρώνουν τη θέση της γυναίκας, ωστόσο μελέτες και άρθρα αναδεικνύουν ότι οι σύνθετοι ρόλοι που καλείται η γυναίκα να ανταπεξέλθει, με αυτό του γονικού ρόλου ως πιο σημαντικού, περιορίζουν την εξέλιξη και την πρόοδο της στο τομέα της απασχόλησης. Τον Σεπτέμβριο του 2003, το ελληνικό κράτος αναγνωρίζοντας τη σημασία της γυναικείας απασχόλησης συντάσσει το «Εθνικό Πρόγραμμα Δράσης για την Απασχόληση», το οποίο αναφέρεται στην ισότητα των

φύλων, στην απασχόληση και στις πολιτικές προώθησης της απασχόλησης και του επιχειρηματικού πνεύματος, παράλληλα με τα μέτρα που θα λαμβάνονταν για τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Συγκεκριμένα, σε ότι αφορά την απασχόληση επισημαίνεται ότι η απασχόληση των γυναικών, και ιδιαίτερα εκείνων με παιδιά, είναι ένας στόχος στρατηγικής σημασίας, τόσο για την ανάπτυξη όσο και για κοινωνικούς λόγους. Η ενεργός συμμετοχή στην απασχόληση περισσότερων μελών της οικογένειας είναι η πιο σίγουρη προστασία ενάντια στον κίνδυνο της ένδειας, ενώ η απόκτηση από τις γυναίκες της δικής τους κοινωνικής ασφάλισης εξοβελίζει μελλοντικά προβλήματα. Η επιλογή της γυναίκας να εργαστεί, αποτελεί αυτονόητο δικαίωμα και η διασφάλιση των προϋποθέσεων προς αυτή την κατεύθυνση, λαμβάνοντας υπόψη την ίδια στιγμή τους πολλαπλούς ρόλους που καλείται να ανταποκριθεί, προάγει την ευημερία και τη δημοκρατία της κοινωνίας μας.

3.3 Η Σημασία της Απασχόλησης για τους Ρομά

Η σύνδεση της απασχόλησης με τους Ρομά αντανακλά αναπόφευκτα τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που αναφέρονται στη ζωή τους από την κυρίαρχη κοινωνία και περιγράφει ανθρώπους αδέσμευτους και ανυπότακτους. Ωστόσο, η Λυδάκη (1997) θεωρεί ότι υπάρχει ρεαλιστική ερμηνεία που σχετίζεται με την πραγματικότητα των Ρομά που εστιάζει στο ρομαντικό στερεότυπο του Τσιγγάνου που γυρίζει χωρίς μόνιμη κατοικία, ζώντας ελεύθερα χωρίς συγκεκριμένες ώρες εργασίας. Η φύση της εργασίας των Ρομά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις συνεχείς μετακινήσεις τους, τον νομαδικό τρόπο ζωής τους, ειδικά μέχρι και το πρόσφατο παρελθόν που τα ταξίδια ήταν τρόπος ζωής, καθώς και με τον τρόπο που η ίδια η οικογένεια εκπαιδεύει τα παιδιά της. Ο Κόμης (1998) επισημαίνει ότι στην τσιγγάνικη κοινωνία η εκπαίδευση των παιδιών ανήκει στις φροντίδες της οικογένειας, η οποία μεταγγίζει τις επαγγελματικές δεξιότητες κατά τα πρότυπα του ρομικού τρόπου ζωής.

Ωστόσο, η σταδιακή αστικοποίηση των Ρομά με την εγκατάστασή τους στις παρυφές των πόλεων, σταδιακά τους οδηγεί να εγκαταλείψουν τα παραδοσιακά επαγγέλματα (καλαθοποιόι, χαλκιάδες, σιδεράδες, ζωέμποροι, κλπ.), διατηρώντας ωστόσο τα στοιχεία της κινητικότητας και της αυτοαπασχόλησης⁷ και να στρέφονται

⁷ Σύμφωνα με το Lucassen, τρία είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της ρομικής οικονομίας: α) Η οικογένεια ως εργατική μμονάδα β) Η κινητικότητα γ) Η Αυτοαπασχόληση.

στο γυρολογικό εμπόριο, την εποχιακή αγροτική ενασχόληση και τη μισθωτή εργασία (Μουχελή, 2002).

Τι είναι αυτό, ωστόσο, που σε κάθε περίπτωση, από το παρελθόν μέχρι σήμερα, κρατά τους Ρομά στο περιθώριο της χαμηλά αμειβόμενης εργασίας και στην ανύπαρκτη επαγγελματική ανέλιξη; Μια εξήγηση που μπορεί να δοθεί μεταξύ άλλων από τον Ζάχο (2006), είναι ότι οι Ρομά, ανήκουν σε μια κοινωνική κατηγορία με διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, στα στρώματα του πληθυσμού ανεπτυγμένων χωρών, τα οποία κατά κανόνα καταλαμβάνουν τις χειρότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Τα στρώματα αυτά, σε περιόδους οικονομικών μεταβολών και κρίσεων, είναι γεγονός ότι δέχονται ισχυρά πλήγματα, με αποτέλεσμα πολλά από τα μέλη της να οδηγούνται στην ανεργία, στον κοινωνικό αποκλεισμό και στην περιθωριοποίηση. Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει πως ο αναλφαβητισμός των Ρομά περιορίζει την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, καθώς στερούνται εκπαιδευτικών προσόντων που θα τους οδηγήσουν στην επαγγελματική αποκατάσταση.

3.4 Η Απασχόληση των Γυναικών Ρομά

Η γυναίκα Ρομά, κατά την τσιγγάνικη παράδοση, έχει ως βασική της ενασχόληση τη δημιουργία οικογένειας ήδη από μικρή ηλικία, χωρίς να υπάρχει η προοπτική να εργαστεί πέρα από την κλειστή κοινότητα της. Αν προκύψει ως ανάγκη να εργαστεί, θα αφορά την οικογενειακή αυτοαπασχόληση, συνοδεύοντας πάντα τον άνδρα της.

Αν επιθυμεί να εργαστεί πέρα από το οικείο οικογενειακό περιβάλλον, η γυναίκα Ρομά έχει να αντιμετωπίσει σειρά διακρίσεων που δεν σχετίζονται μόνο με το φύλο αλλά και με την εθνοτική της καταγωγή. Οι γυναίκες Ρομά, σύμφωνα με τη Jáγόκα (2014), αντιμετωπίζουν διακρίσεις στις προσλήψεις, στις προαγωγές και στις αποδοχές. Επιπλέον, πολλές γυναίκες Ρομά παραμένουν εντελώς αποκλεισμένες από την επίσημη οικονομία, λόγω των περιορισμένων εκπαιδευτικών ευκαιριών, της ανεπαρκούς στέγασης και της κακής υγειονομικής περίθαλψης, των παραδοσιακών ρόλων των φύλων και της γενικής περιθωριοποίησης από την ευρύτερη κοινωνία.

Ωστόσο, η σημασία της ενεργοποίησης των γυναικών Ρομά και η ένταξή τους στην απασχόληση έχει μεγάλη αξία και μπορεί να ενισχύσει αποτελεσματικά τη σταδιακή ένταξη των Ρομά στην ευρύτερη κοινότητα. Το 2016 εκδόθηκε από το Ευρωπαϊκό Ελεγκτικό Συμβούλιο ειδική έκθεσης παρακολούθησης Έργων που αφορούν τους Ρομά σε μέλη κράτη της ΕΕ, και με πολύ ενδιαφέρον στο άρθρο με τίτλο: «Ευαισθητοποίηση που αφορούν τα φύλα» επισημαίνεται ότι, η ενεργητική συμμετοχή των γυναικών Ρομά

είναι πολύ καταλυτική στην επιτυχή και αποδοτική ένταξη των Ρομά. Η διαπίστωση αυτή πλαισιώνεται από την περιγραφή δυο καλών πρακτικών στον τομέα της απασχόλησης για τη γυναίκα στην Ισπανία και στη Ρουμανία⁸, που αποδεικνύουν ότι η ένταξη της στην απασχόληση έχει πολλαπλά οφέλη, όχι μόνο για την ίδια, αλλά και για την ευρύτερη ομάδα των Ρομά.

Δεν είναι όμως μόνο η συμβολή της γυναίκας στη συλλογική εξέλιξη των Ρομά. Είναι και η προσωπική εξέλιξη ως ζητούμενο και η ανάγκη να ενδυναμωθεί και να αποκτήσει μια κοινωνική δυναμική, προοπτική που τονίζεται και στον Στρατηγικό Σχεδιασμό για τις γυναίκες και τα κορίτσια Ρομά (2016) αναφέροντας ότι ο γενικός στόχος της Στρατηγικής είναι η επίτευξη προόδου και ενδυνάμωσης Ρομά γυναικών και κοριτσιών στην Ευρώπη και την ενίσχυση της ισότητας των φύλων και της μη διάκρισης, λαμβάνοντας υπόψη τις συγκεκριμένες ανάγκες, προκλήσεις και ευκαιρίες των γυναικών και κοριτσιών Ρομά.

3.5 Επιπολιτισμοποίηση της Γυναίκας Ρομά στην Απασχόληση

Η γυναίκα Ρομά μεγαλώνει και γαλουχείται σε ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό περιβάλλον, με συγκεκριμένους κανόνες και συνήθειες, διαφορετικές από εκείνες του κυρίαρχου πολιτισμού. Όταν επιλέγει να εργαστεί, καλείται να αντιμετωπίσει νέα πολιτισμικά, κοινωνικά και ψυχολογικά δεδομένα ως προϋπόθεση για να ενταχθεί στην τομέα της εργασίας, που πιθανόν να έρχονται σε σύγκρουση με τις πολιτισμικές και κοινωνικές της συνήθειες και καταβολές.

⁸ Στην Ισπανία, ο σχεδιασμός των έργων παρεμβάσεων έγινε με γνώμονα θέματα που αφορούσαν τα φύλα. «Τα έργα κατάφεραν να προσεγγίσουν τις γυναίκες, με το ποσοστό των γυναικών που συμμετείχαν να κυμαίνεται μεταξύ 50% και 70%. Σε δύο περιπτώσεις, τα ποσοστά επιτυχίας στην είσοδο στην αγορά εργασίας ήταν υψηλά. Σε μία από τις περιπτώσεις αυτές, επετεύχθη το ίδιο ποσοστό απασχόλησης και για τις γυναίκες και για τους άνδρες (περίπου 24%). Σε μια άλλη περίπτωση, το ποσοστό εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας άγγιξε το 90%». Στη Ρουμανία περιγράφεται έργο του οποίου γενικός στόχος ήταν: «...η αύξηση των ποσοστών απασχόλησης μεταξύ των γυναικών Ρομά και η παροχή βελτιωμένης πρόσβασης στην αγορά εργασίας, προκειμένου να αποτραπεί ο κοινωνικός αποκλεισμός και να προωθηθούν οι ίσες ευκαιρίες.» Αναζητήθηκαν 100 γυναίκες οι οποίες εκπαιδεύτηκαν ως διαμεσολαβήτριες υγείας προκειμένου να απασχοληθούν σε 100 αντίστοιχες κοινότητες Ρομά. Το έργο, σύμφωνα με την έκθεση, ήταν επιτυχές εφόσον: «προώθησε την ένταξη των γυναικών Ρομά μέσω της ανάπτυξης προσόντων και της απασχόλησης. Επιπλέον, είχε θετικά αποτελέσματα για τον λόγο ότι η τοποθέτηση γυναικών Ρομά στον ρόλο του διαμεσολαβητή είναι πιθανό να πολλαπλασιάσει τα αποτελέσματα της ένταξης.»

Το εργασιακό περιβάλλον είναι ένα πλαίσιο όπου συνυπάρχουν άτομα με διαφορετικές καταβολές, αξίες, πεποιθήσεις και νόρμες. Επιπλέον, σε ένα τέτοιο περιβάλλον η κυρίαρχη κουλτούρα ορίζει, την λειτουργία και τη συνύπαρξη των ατόμων, παραγνωρίζοντας συνήθως τις πολιτισμικές και γνωστικές ιδιαιτερότητες τους. Αυτό μπορεί να επιτείνεται όταν τα άτομα που εντάσσονται προέρχονται από περιθωριοποιημένες ομάδες, όπως οι Ρομά. Μέσα σε αυτή τη διαδικασία είναι δυνατόν να αναπτυχθούν συνθήκες «πολιτισμικής σύγκρουσης», στοιχείο που εμπεριέχεται στη διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης. Μπορεί ως διαδικασία να μην συνιστά *de facto* αρνητική διαδικασία, ωστόσο φαίνεται να είναι απαιτητική και δύσκολη, καθώς επιφέρει σειρά αλληλεπιδράσεων, νέων γνώσεων και πρακτικών που κινητοποιούν μηχανισμούς αλλαγών και μεταβολών, ίσως και πολιτισμικών συγκρούσεων, τόσο για την ίδια τη γυναίκα Ρομά όσο και για εκείνους που την περιβάλλουν.

Πρώτα απ' όλα έχει σημασία να τεκμηριωθεί εάν η θεωρία της επιπολιτισμοποίησης, η οποία κατ' εξοχήν συνδέεται με το φαινόμενο της μετανάστευσης, μπορεί να ερμηνεύσει τον τρόπο που η ένταξη στην απασχόληση επηρεάζει την κοινωνική ταυτότητα της γυναίκας Ρομά, σύμφωνα με το σκοπό του συγκεκριμένου πονήματος. Σημασία έχει να εστιάσουμε στα χαρακτηριστικά που οι γυναίκες Ρομά διαθέτουν. Αν και η εθνική τους ταυτότητα είναι κατοχυρωμένη και εμπίπτουν σε κάθε νόμιμο δικαίωμα και υποχρέωση, όπως αυτά ορίζονται από το Ελληνικό κράτος, εντούτοις προέρχονται από μια εθνοτική ομάδα με ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία, που μέχρι και σήμερα τους συντηρεί στο περιθώριο της κοινωνίας. Χαρακτηρίζονται ως μειονοτική ομάδα και διαφοροποιούνται ως προς αυτόνοτες κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες από την κυρίαρχη κουλτούρα. Οτιδήποτε επιτελείται πέρα από τις συνήθειες τους φαίνεται να συνιστά υπέρβαση της κανονικότητας που ορίζει η κουλτούρα τους, μια διαδικασία πολιτισμικής σύγκρουσης. Το συγκεκριμένο πλαίσιο φαίνεται να πληροί τις προϋποθέσεις, ώστε η θεωρία της επιπολιτισμοποίησης να ερμηνεύσει τις πιθανές αλλαγές που προκύπτουν και επηρεάζουν τις γυναίκες Ρομά.

Ως όρος η επιπολιτισμοποίηση⁹ χρησιμοποιείται για να συνοψίσει το σύνολο των φαινομένων που συνδέονται με τη διαπολιτισμική επαφή και τις συνακόλουθες

⁹ Παρόλο που η επιπολιτισμοποίηση χρησιμοποιείται και μελετάται ευρέως στην πληθυσμιακή ομάδα των μεταναστών, έχει ενδιαφέρον να την προσεγγίσουμε και να την προσαρμόσουμε στα εν λόγω

μεταβολές που επισυμβαίνουν στις πολιτισμικές ομάδες (Παυλόπουλος & Μπεζεβέγκης, 2008). Η έννοια της επιπολιτισμοποίησης περιγράφεται από τους ανθρωπολόγους ως η κατάσταση ή διαδικασία όπου μια κουλτούρα ερχόμενη σε επαφή με μια άλλη αλλάζει (Σταθόπουλου, 2003). Ο κλασικός ορισμός της επιπολιτισμοποίησης προτάθηκε από τους Redfield, Linton και Herskovits (1936, αναφ. στο Παρούτσας, 2016). Η επιπολιτισμοποίηση περιγράφει τα φαινόμενα που προκύπτουν όταν ομάδες ατόμων με διαφορετικές κουλτούρες έρχονται σε συνεχή επαφή προκαλώντας αλλαγές στα αρχικά πολιτισμικά μοτίβα της μιας ή και των δύο ομάδων.

Μέσα από τη διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης το άτομο καλείται να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες που προκύπτουν. Η προσαρμογή επιτελείται μέσα από τις αλλαγές στη συμπεριφορά και τις στάσεις των ατόμων, ως αντίδραση στον «πολιτισμικό κλονισμό»¹⁰ της διαπολιτισμικής επαφής κατά τη διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης. Σύμφωνα με τους Παυλόπουλο και Μπεζεβέγκη (2008), ως «πολιτισμικός κλονισμός» (cultureshock) περιγράφεται η συναισθηματική κατάσταση που βιώνει το άτομο (όπως άγχος, αμηχανία, αγωνία, κλπ.) όταν καλείται να λειτουργήσει σε εντελώς διαφορετικό κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον από αυτό στο οποίο κοινωνικοποιήθηκε. Συνεχίζουν παραθέτοντας τις τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις για τη μελέτη του πολιτισμικού κλονισμού που διέκριναν οι Ward et al. (2001), οι οποίες διαφοροποιούνται με βάση τη συναισθηματική, συμπεριφορική και γνωστική διάσταση. Αυτές είναι: (α) Επιπολιτισμικό στρες και προσαρμογή: Η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται σε συναισθηματικές όψεις της επιπολιτισμοποίησης και στις στρατηγικές αντιμετώπισης και διεργασίες, είτε ατομικές είτε ομαδικές, που επιτελούνται ανάμεσα στο στρες και την προσαρμογή. (β) Πολιτισμική μάθηση: Είναι η διαδικασία μέσω της οποίας τα επιπολιτιζόμενα υποκείμενα αποκτούν πολιτισμικά σχετιζόμενες κοινωνικές γνώσεις και δεξιότητες ώστε να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν στη νέα κοινωνία (Masgoret & Ward, 2006). (γ) Κοινωνική ταυτότητα

δεδομένα, καθώς το εννοιολογικό πλαίσιο της επιπολιτισμοποίησης είναι σημαντικά ευρύτερο από εκείνο της μετανάστευσης, όπως επισημαίνουν οι Παυλόπουλος και Μπεζεβέγκης (2008). Στη βιβλιογραφική ανασκόπηση, η έννοια της επιπολιτισμοποίησης σε σχέση με τους Ρομά είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Προέκυψε ωστόσο μια ενδιαφέρουσα μελέτη με τίτλο «Εθνογραφική μελέτη μιας σχολικής τάξης τσιγγανοπαίδων και της Κοινότητας Προέλευσης τους», όπου μεταξύ άλλων αναζητείται κατά πόσο επιτελείται μια επιπολιτισμική διαδικασία κατά τη διάρκεια ένταξης τους στη σχολική τάξη.

¹⁰ Τον όρο χρησιμοποίησε πρώτη φορά ο Oberg (1960).

και πολιτισμικός κλωνισμός: Είναι η έμφαση που δίνεται στην εθνική και πολιτισμική ταυτότητα και στην επεξεργασία της μέσα από τις διεργασίες της κοινωνικής κατηγοριοποίησης και της κοινωνικής σύγκρισης.

Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, η διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης πιθανόν να συντελείται στη γυναίκα Ρομά από τη στιγμή που επιλέγει να ενταχθεί στην απασχόληση. Οι πολιτισμικές διαφοροποιήσεις και οι συγκρούσεις που καλείται να αντιμετωπίσει και να ανταποκριθεί, φαίνεται να ορίζουν ένα πλαίσιο γεμάτο προκλήσεις και νέα γνώση.

Κεφάλαιο 4

Ερευνητικοί Στόχοι

Στο θεωρητικό μέρος του πονήματος επιχειρήθηκε να στοιχειοθετηθεί, μέσα από την ανάλυση εννοιών και θεωριών, το πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκε ο συλλογισμός αναφορικά με το πώς η απασχόληση μπορεί να επηρεάσει τη γυναίκα Ρομά και τη ζωή της. Αυτό περιλαμβάνει δύο βασικές πτυχές: Πρώτον, πώς η ευρύτερη κοινωνία και η κυρίαρχη κουλτούρα τοποθετεί τη γυναίκα Ρομά στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Και δεύτερον, ποια είναι η οπτική της ίδιας της γυναίκας Ρομά, μέσα από την κοινωνική και πολιτισμική της ταυτότητα, με τη βαθιά επίγνωση των εθνοτικών και φυλετικών διακρίσεων εις βάρος της. Το συνδεδετικό στοιχείο ανάμεσα στις δύο παραπάνω πτυχές είναι η απόφαση της γυναίκας Ρομά να εργαστεί, ο τρόπος που επιχειρεί να δώσει στον εαυτό της μια ευκαιρία πέρα από τη μικρή, κλειστή κοινωνική ομάδα της και να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο μέσα από τη διαδικασία της απασχόλησης με όρους που θέτει η κυρίαρχη κουλτούρα. Μέσα από αυτή την προβληματική, αναδεικνύονται τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα.

Το πρώτο ερευνητικό ερώτημα εξετάζει πώς επηρεάζεται η ψυχοσύνθεση της γυναίκας Ρομά από τη στιγμή που εντάσσεται στην αγορά εργασίας, μέσα από τις αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται, σε επίπεδο διατομικό και διομαδικό, τόσο από τους μη Ρομά που συναναστρέφεται στα πλαίσια της απασχόλησης, όσο και από τους ίδιους τους Ρομά που την αντιμετωπίζουν πλέον ως εργαζόμενη γυναίκα, χαρακτηριστικό ξένο προς τη ρόμικη κουλτούρα.

Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα επικεντρώνεται στην πολιτισμική σύγκρουση και διαφοροποίηση που βιώνει ενδεχομένως η γυναίκα Ρομά μέσα από την απασχόληση, δημιουργώντας πιθανόν τις προϋποθέσεις για να επηρεαστεί η κοινωνική και πολιτισμική της ταυτότητα. Πώς η γυναίκα Ρομά αντιμετωπίζει την αλλαγή αυτή; Ως ανταγωνιστική και απειλητική για την παραδοσιακή και γνώριμη ρόμικη ταυτότητα, ή ως φυσιολογική εξέλιξη που συντελεί στον εμπλουτισμό της κοινωνικής της ταυτότητας και που μπορεί να αποτελέσει παρακαταθήκη για την αλλαγή της ίδιας της ρόμικης κουλτούρας προς όφελος των μελών της;

Κεφάλαιο 5

Μέθοδος

5.1 Συμμετέχουσες

Στην έρευνα έλαβαν μέρος επτά γυναίκες Ρομά, κάτοικοι του καταυλισμού Νέας Αλικαρνασσού, οι οποίες αφού ενημερώθηκαν για τον στόχο και τους σκοπούς της έρευνας συναίνεσαν προφορικά να συμμετέχουν σε αυτή. Βασική προϋπόθεση ήταν να είναι εργαζόμενες ή να έχουν εργασιακή εμπειρία.

Οι ηλικίες των γυναικών κυμαίνονταν από τα 29 έως τα 55 έτη. Οι τέσσερις είναι παντρεμένες, μία ανύπαντρη, μία μονογονέας και μία χήρα. Όλες έχουν παιδιά (από 1 έως 6). Το μορφωτικό τους επίπεδο είναι χαμηλό, καθώς καμία δεν έχει ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση (οι τέσσερις δεν έχουν πάει ποτέ σχολείο, μία έχει φοιτήσει έως την Α' Δημοτικού, μία ως τη Δ' Δημοτικού και μία έως τη Β' Γυμνασίου).

5.2 Μέσα Συλλογής Δεδομένων

Για τη διεξαγωγή της έρευνας χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της ατομικής ημιδομημένης συνέντευξης, βασισμένη σε προκαθορισμένο πλάνο ερωτήσεων, με τη δυνατότητα να αναζητηθούν επιπλέον επισημάνσεις και επεξηγήσεις όποτε χρειαστεί, καθώς λήφθηκε υπόψη, ως παράμετρος δυσκολίας, το ιδιαίτερα χαμηλό μορφωτικό επίπεδο.

Η συνέντευξη περιλάμβανε τις εξής θεματικές ενότητες: Στην πρώτη θεματική καταγράφηκαν τα προσωπικά, κοινωνικοδημογραφικά στοιχεία (ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, μορφωτικό επίπεδο). Στη συνέχεια, διερευνήθηκαν οι γενικές αντιλήψεις τους σχετικά με τη θέση και τον ρόλο της γυναίκας στην τσιγγάνικη κοινωνία. Στην τρίτη θεματική ενότητα τέθηκαν οι λόγοι που ώθησαν τις γυναίκες να αναζητήσουν και να ενταχθούν τελικά στην απασχόληση. Στην τέταρτη θεματική ανιχνεύτηκε το συναίσθημα της εργαζόμενης γυναίκας Ρομά, οι δυσκολίες που αντιμετώπισε και πώς τελικά προσαρμόστηκε στη θέση εργασίας. Στην πέμπτη θεματική αναζητήθηκε πώς αντιμετωπίζεται η γυναίκα Ρομά από την οικογένειά της, από τη ρόμικη κοινότητα και από την ευρύτερη κοινωνία. Τέλος, ζητήθηκε από τις συμμετέχουσες να αποτυπώσουν τη ζωή τους μετά από την εμπειρία τους ως εργαζόμενες γυναίκες και κατά πόσο αυτή έχει επηρεάσει τις ίδιες, αλλά και την τσιγγάνικη κουλτούρα. Ρωτήθηκαν επίσης εάν η εικόνα μιας εργαζόμενης Ρομά μπορεί να αποτελεί διαδικασία ευαισθητοποίησης της ευρύτερης μη Ρομά κοινότητας.

5.3 Διαδικασία

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν στο διάστημα από τον Νοέμβριο 2019 έως και τον Ιανουάριο 2020, στην περιοχή του καταυλισμού, στους τόπους κατοικίας των γυναικών. Η πρόσβαση ήταν εύκολη, καθώς είχε προηγηθεί η γνωριμία της ερευνήτριας με τις γυναίκες στα πλαίσια της επαγγελματικής της ενασχόλησης. Ο μέσος χρόνος κάθε συνέντευξης ήταν 25 λεπτά. Οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν ψηφιακά, κατόπιν συγκατάθεσης των γυναικών Ρομά, και στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν για τους σκοπούς της θεματικής ανάλυσης, στην οποία υποβλήθηκαν (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής παρατίθενται στην επόμενη ενότητα.

Κεφάλαιο 6

Αποτελέσματα

Στη διαδικασία κωδικοποίησης και ανάλυσης των δεδομένων, αρχικά ορίστηκαν οι βασικές θεματικές των συνεντεύξεων σύμφωνα με τους στόχους της έρευνας. Το εύρος των κατηγοριών (16 στον αριθμό), όπως προέκυψαν από την ανάλυση, ανέδειξαν με εύγλωττο τρόπο τις απόψεις, τις σκέψεις, τις αντιλήψεις και τα συναισθήματά τους. Στη συνέχεια, με γνώμονα τις αρχές της θεματικής ανάλυσης, προέκυψε ο θεματικός χάρτης, ορίζοντας βασικές κατηγορίες και υποκατηγορίες που διαθέτουν ένα ειδικό βάρος καθώς ερμηνεύουν πιο διεξοδικά τη σημασία και τη σκέψη των γυναικών Ρομά σε σχέση με τις παραμέτρους της κοινωνικής τους θέσης και ταυτότητας (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Οι θεματικές κατηγορίες που προέκυψαν είναι οι ακόλουθες:

Η γυναίκα στη ρόμικη κοινωνία (κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα). Αναδεικνύεται το προσωπικό βίωμα και η πολιτισμική γνώση που αντιλαμβάνεται η ίδια η γυναίκα Ρομά, και πώς το νοηματοδοτεί για την κοινότητα που γεννιέται και μεγαλώνει.

Λόγοι αναζήτησης εργασίας της γυναίκας Ρομά. Έχει αξία να κατανοηθεί τι ήταν αυτό που κινητοποίησε τη γυναίκα Ρομά να αναζητήσει εναλλακτικές πρακτικές επιβίωσης, όπως αρχικά φαίνεται, πέρα από την κοινωνική και πολιτισμική της καθημερινότητα.

Το συναίσθημα της γυναίκας Ρομά όταν εντάσσεται στην απασχόληση. Αποτυπώνεται η εξέλιξη της προσωπικής εμπειρίας για την «νέα γνώση» που προκύπτει για τη γυναίκα Ρομά από τη στιγμή που ξεκινά να εργάζεται. Έχει ενδιαφέρον η διαβάθμιση σε αυτού του συναισθήματος σε συνάρτηση με τις πολιτισμικές της καθημερινές καταβολές και γνώσεις.

Η αντιμετώπιση της εργαζόμενης γυναίκας Ρομά. Στη συγκεκριμένη θεματική αναζητείται πώς αντιμετωπίζουν την εργαζόμενη γυναίκα Ρομά τρεις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με τις οποίες αλληλοεπιδρά: η οικογένειά της, η ρόμικη κοινότητα και η ευρύτερη κοινωνία.

Η ζωή της γυναίκας Ρομά μετά την ένταξή της στην απασχόληση. Στη θεματική αυτή η γυναίκα Ρομά στέκεται απέναντι στο προσωπικό της βίωμα με την ένταξή της στην απασχόληση και παρατηρεί τη θέση της, την πρόοδο της, τα οφέλη της, τις ανησυχίες της, τις επιθυμίες της, τις προοπτικές και τις πολιτισμικές της καταβολές.

6.1 Η γυναίκα στην Τσιγγάνικη κοινωνία (Κοινωνική-Πολιτισμική Ταυτότητα)

Ο ρόλος της γυναίκας Ρομά φαίνεται να έχει μια ιδιαίτερη σημασία στην λειτουργία της διευρυμένης τσιγγάνικης οικογένειας και στη συνέχεια της τσιγγάνικης κοινωνίας, με στοιχεία ωστόσο αντίθετα στο σύγχρονο πρότυπο της γυναίκας. Από πολύ μικρή ηλικία ξεκινά μια προκαθορισμένη πορεία για το νεαρό κορίτσι Ρομά, καθώς φαίνεται ότι η δημιουργία οικογένειας αποτελεί τη μοναδική επιλογή ζωής. Ήδη από την πρώτη στιγμή που ξεκινούν οι συνεντεύξεις, γίνεται εύγλωττη η διαφορετική πολιτισμική κουλτούρα που ορίζει τη ζωή της γυναίκας Ρομά από τη γέννηση της. Ο ρόλος της, στη ρόμικη κοινωνία είναι: *«Ο ρόλος που μαθαίνεται από πολύ μικρές ηλικίες από παιδιά σχεδόν... θεωρείται δεδομένος.... πρώτα απ' όλα (είναι) μητέρα στο σπίτι, να φροντίζει τα παιδιά της, να κάνει τις δουλειές του νοικοκυριού, του σπιτιού, να μαγειρεύει, να φροντίζει όλα τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας»* (Σ1).

Είναι σκόπιμο να γίνει αντιληπτό ότι ο ρόλος της γυναίκας δεν είναι τόσο υποβαθμισμένος όσο φαίνεται μέσα στην Τσιγγάνικη κοινωνία. Η Σ1 επισημαίνει ότι *«(η γυναίκα Ρομά)....είναι το πιο σημαντικό κομμάτι της οικογένειας... και ότι ...έχουν ένα ιδιαίτερο σεβασμό προς τις γυναίκες»*. Ενώ σε άλλη περίπτωση επισημαίνεται ότι: *«Ναι, τη σέβονται πολύ, είναι άντρες εδώ που χωρίς τη γυναίκα δεν κάνουνε, δηλαδή όπου πάει η γυναίκα θα πάνε και αυτοί από κοντά»* (Σ6). Αναδεικνύεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι η γυναίκα στην τσιγγάνικη κοινωνία είναι άξια σεβασμού καθώς συμβάλλει στη διασφάλιση και τη συνέχεια της οικογένειας και κατ' επέκταση της ρόμικης κοινωνίας. *«Μια γυναίκα πάντα τη σέβεται και την εκτιμάς, γιατί και όταν παντρεύεται, και έχει δική της οικογένεια ...ας είναι και 15 (ετών)...ωρίμασε και άμα κάνει και παιδιά η ευθύνη της είναι το σπίτι της, τα παιδιά της και να έχει μια δουλειά!»* (Σ3).

Ενδιαφέρον έχει και η σημασία που προσδίδει η γυναίκα Ρομά στην ομορφιά και την εμφάνιση της διότι η γυναίκα Ρομά *«είναι κατ' αρχήν ένα στολίδι!»* (Σ1). Έχει επίγνωση της θηλυκής της ταυτότητας και μαθαίνει να την αναδεικνύει και να τη φροντίζει από μικρή ηλικία: *«... όταν μεγαλώσει... και αρχίζει να νιώθει τον εαυτό της... το (πρώτο) πράγμα είναι να μαθαίνει το νοικοκυριό μέσα στο σπίτι, ... το δεύτερο είναι να περιποιείται από μόνη της τον εαυτό της.... αν είναι ωραία να γίνει ακόμη πιο ωραία! και το τρίτο να βρει το αγόρι της και να πετύχει το σκοπό της, να γίνει μία οικογένεια σωστή, να τα βρει με τον άντρα της...»*(Σ3).

Μια άλλη διάσταση που προκύπτει από τις απαντήσεις των γυναικών Ρομά είναι ότι υποτάσσονται οι προσωπικές της επιλογές και τα δικαιώματά της, στο γενικό

συμφέρον που ορίζει την επιβίωση και τη συνέχεια της τσιγγάνικης οικογένειας και κατ' επέκταση της κοινωνίας. Μέσα σε αυτό το κανονιστικό πλαίσιο ορίζεται και η γενικότερη οικογενειακή και κοινωνική συμπεριφορά της γυναίκας Ρομά. «Από 14-15 ετών έχανε πάρα πολλά πράγματα από τον εαυτό της(η γυναίκα Ρομά).. ...ενώ συνεχίζει «Στα δικά μας έθιμα είμαστε να παντρευτούμε, να κάνουμε οικογένεια» (Σ4).

Ενδιαφέρουσα είναι η τοποθέτηση σχετικά με την προκαθορισμένη ζωή της γυναίκας Ρομά: «εγώ παντρεύτηκα 15 χρονών και δεν ήξερα αυτό, το να βγω έξω, να δουλέψω ή οτιδήποτε άλλο... ήξερα αυτό: θα παντρευτώ,, θα κάνω παιδιά, θα κάνω οικογένεια, θα είμαι στο σπίτι μου και αυτό τέρμα! Δεν προχωρούσε το μυαλό μου να μάθω κάτι άλλο...»(Σ1). «Η θέση μας είναι σπίτι... στα οικιακά του σπιτιού... είμαστε νοικοκυρές από μικρές!»(Σ7).

Οι κοινωνικοί κανόνες ορίζουν τον άντρα ως «διαχειριστή» του σπιτιού και τη γυναίκα να ακολουθεί το παραδοσιακό μοτίβο: «Η γυναίκα δεν εργαζόταν παλαιότερα... ο άντρας να δουλεύει, να φέρνει τα λεφτά στο σπίτι, να διαχειρίζεται τα πάντα ο άντρας» επισημαίνει η Σ1.

«...τα κορίτσια θα πάρουν τον άντρα τους ..θα τον αγαπάνε και τον σέβονται..» (Σ6).
«πάνω απ' όλα, ακούω τον άντρα μου, ό,τι μου πει αυτός θα κάνω...»(Σ2).

Επίσης, γίνεται αντιληπτό ότι η κοινωνική ζωή της γυναίκας Ρομά αρχίζει και τελειώνει στην οικογένεια, στο σπίτι, στη γειτονιά: «..μπορεί να μην πάω στην καφετέρια να πιώ ένα καφέ, να μαζευτώ με τις φίλες μου ...να διασκεδάσω το βράδυ, γιατί σε μας αυτό απαγορεύεται!»(Σ1).

Μια γυναίκα Ρομά μόνη, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ανύπαντρη ή χήρα και μεγάλη σε ηλικία, έχει να διαχειριστεί μια ακόμη παράμετρο στην ήδη δύσκολη ζωή της, τη μοναξιά, την απαξίωση ή και τον ρατσισμό από τους ομόφυλους της. Με δυσαρέσκεια η Σ6 επισημαίνει για τη συμπεριφορά απέναντι της: «..εδώ, από όπου και να περάσω μας βλέπουνε....λες και είναι ρατσιστές, μας κοροϊδεύουν,.. γελάνε... ” . Στην ίδια διάσταση και η Σ5, χήρα, επισημαίνει: «..από τότες που πέθανε ο Παναγιώτης και μετά, δεν είχα δουλειά, δεν είχα λεφτά, δεν έπαιρνα το ΚΕΑ¹¹ δεν...» αναδεικνύοντας τη μοναξιά της και τη δυσκολία επιβίωσης χωρίς τη στήριξη του συζύγου.

Μια άλλη διάσταση που προκύπτει είναι εκείνη του Αναλφαβητισμού, καθώς η εκπαίδευση δεν αποτελεί προϋπόθεση στην προκαθορισμένη ζωή της γυναίκας Ρομά: «..δεν πάνε σχολείο γιατί παντρεύονται μικρές!»(Σ3). Στις συνεντεύξεις γίνεται εκτενής

¹¹ Κοινωνικό Επίδομα Αλληλεγγύης.

αναφορά στον αναλφαβητισμό τους και τη σημασία που έχει στην πορεία της ζωής τους. Η έννοια και η σημασία της εκπαίδευσης κατέχει, αν όχι ανύπαρκτη, μια στοιχειώδη θέση στην ανατροφή των νεαρών κοριτσιών Ρομά. Είναι εντυπωσιακό πως στις αφηγήσεις τους με εύγλωττο τρόπο η αγραμματοσύνη παρομοιάζεται με την τυφλότητα και τις δυσκολίες που έχει αυτή: *«Τώρα εγώ που είμαι αγράμματη, είναι σαν να είμαι τυφλή»* Σ1, ενώ η Σ7 επισημαίνει *«.....ναι, μου έχει στοιχίσει και έχω στεναχωρηθεί για αυτό, γιατί δεν ξέρω γράμματα, πάνω απ' όλα είναι να ξέρεις γράμματα, ...αισθάνομαι άσχημα, σαν μια τυφλή...»*. Η Σ2 με αίσθημα απογοήτευσης τονίζει ότι *«..είναι σαν να είμαι τυφλή, χωρίς γράμματα αυτή τη στιγμή»*.

Και στις περιπτώσεις που τα κορίτσια φοιτήσουν στο σχολείο, αυτό είναι περιορισμένο χρονικά και προκύπτει για διαφορετικούς λόγους, άλλοτε επαγγελματικούς και άλλοτε λόγω μετακινήσεων της οικογένειας: *«(Πήγα)..μέχρι πρώτη δημοτικού...γιατί αγαπάω πάρα πολύ τα γράμματα αλλά επειδή οι γονείς μου πήγαιναν σε δουλειές... αγροτικές... έμεινα λιγάκι πίσω... αλλά ξέρω να διαβάζω»* (Σ4), άλλοτε επειδή η κοινωνική απαίτηση ορίζει τους γάμους και δημιουργία οικογένειας σε μικρές ηλικίες *«Έκανα 6 παιδιά, σχολείο δεν πήγα ποτέ»* (Σ7).

Επιπλέον, ο αναλφαβητισμός αποτελεί και βασικό λόγο που οι γυναίκες Ρομά νιώθουν ότι δεν μπορούν να έχουν επιλογές: *« αν ήξερα γράμματα, θα ήμουν σε μια δουλειά, ...εγώ δεν ξέρω τίποτα!...ούτε το όνομα μου δεν ξέρω να γράφω και για αυτό πάω στη δουλειά στο Δήμο, στην καθαριότητα, που είναι χωρίς γράμματα!»*... (Σ2), ενώ η Σ7 επισημαίνει ότι *«..... και εγώ στενοχωριέμαι που δεν διαβάζω! Όλα στη ζωή μας στοιχίζουν, εδώ δεν ξέρουμε να οδηγήσουμε κιόλας!»*

Μια σημαντική ακόμη παράμετρος που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ο τρόπος που αποτυπώνεται η καθημερινή ζωή της γυναίκας Ρομά, το συναίσθημα της και οι σκέψεις της, πριν αποφασίσει να ενταχθεί στην αγορά εργασίας. Η περιορισμένη κοινωνική δραστηριότητα και η διαρκής ενασχόληση με το νοικοκυριό φαίνεται να επηρεάζει την ψυχολογία και τη συμπεριφορά των γυναικών Ρομά: *«καθόμουν πάρα πολύ σπίτι.... να σκέφτεσαι τι θα γίνει με τα παιδιά σου πως θα μεγαλώσουν τα παιδιά, δεν έχουμε χρήματα, δεν δουλεύει κανένας, όλα αυτό το πράγμα σου δημιουργεί ένα άγχος,... μία κατάθλιψη...»*(Σ2).

«δεν ήμουν χαρούμενη που καθόμουνα στο σπίτι. Τελείωνα τις δουλειές μου και δεν είχα μετά τι να κάνω ... δεν ήμουνα καλά» (Σ7).

«Πριν ξεκινήσω να δουλεύω ήμουν όλη μέρα στο σπίτι με τα παιδιά να κάνω δουλειές, να μαγειρέψω.... Αυτό τίποτα άλλο.. αν τύχαινε να πάμε στο σουπερμάρκετ... Εντάξει το βλέπουμε σαν ευκαιρία (!) να βγούμε έξω να δούμε κόσμο» (Σ1).

6.2 Λόγοι αναζήτησης Εργασίας

Αναζητώντας τους λόγους που μια γυναίκα Ρομά μπαίνει στη διαδικασία να αναζητήσει εργασία, ουσιαστικά αναζητούνται τα κίνητρα που την ενεργοποιούν, που την κινητοποιούν να ξεπεράσει το προκαθορισμένα «όρια» που ορίζει η κουλτούρα της.

Οικονομικός φαίνεται να είναι ένας από τους βασικούς λόγους που οδηγούν τις γυναίκες σε μια τέτοια απόφαση, κόντρα στη μέχρι πρότινος τακτική της τσιγγάνικης οικογένειας και κουλτούρας: *«...οικονομικός ήταν ο λόγος... ο άντρας μου δεν μπορεί να δουλέψει..... είμαι αναγκασμένη να δουλέψω, ό,τι δουλειά και να βρω, πρέπει να δουλέψω γιατί έχουμε πολύ οικονομικό θέμα... γιατί την είχα ανάγκη αυτή τη δουλειά για να μεγαλώσω τα παιδιά μου!» (Σ2),*

«Η ανάγκη με έφερε.. επειδή δεν έχω χρήματα...και θέλω να δουλέψω»(Σ5).

«...και οικονομικά δεν είμαστε καλά, και θέλω να δουλέψω...»(Σ7).

Αναδείχθηκε επίσης και η έννοια της οικονομικής αυτονομίας και ανεξαρτησίας ως ζητούμενο για τη γυναίκα Ρομά: *«... ας είσαι παντρεμένη.. πρέπει να έχεις τα δικά σου λεφτά... να συντηρείς την οικογένειά, να συντηρείς τα παιδιά σου με πιο πολλή άνεση...» (Σ4)* ενώ η Σ6 επισημαίνει με βεβαιότητα: *«...να πηγαίνω και στη δουλειά μου και να μην έχω ανάγκη και κανέναν...Και να έχω το κεφάλι μου ήσυχο... Σαν γυναίκα πρέπει να είμαι και εγώ τακτοποιημένη, να έχω και εγώ πέντε φράγκα...». Η έννοια της αποταμίευσης προκύπτει και ως αναγκαίο μέτρο μελλοντικής διασφάλισης και προνοητικότητας για τις ίδιες και την οικογένεια τους: *«θα πάνε στη δουλειά τους (οι γυναίκες)να οικονομήσουν πέντε φράγκα θα έχουν πέντε δραχμές στην άκρηπες ότι αρρώστησε ένα παιδί...να μην έχει πέντε δραχμές να πάει στο νοσοκομείο να το γλιτώσει; Να πάει να δανειστεί από τον άλλονε; αυτό είναι πολύ καλό (η οικονομία)»* επισημαίνει η Σ6.*

Ωστόσο, αυτό που αναδεικνύεται με μεγάλο ενδιαφέρον είναι το ψυχολογικό κομμάτι αυτής της απόφασης και ότι αποτέλεσε σε αρκετές περιπτώσεις των πρωτεύοντα λόγο αναζήτησης εργασίας . Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην ανάγκη να ξεφύγουν από την καθημερινότητα τους: *«Ο λόγος που ξεκίνησα να εργάζομαι ήταν ότι ήθελα να φύγω έξω από τον καταυλισμό..... εγώ ήμουν στη φάση του χωρισμού, είχα*

αφήσει τα παιδιά μου, ήθελα να φεύγω να μην κάθομαι σπίτι» (Σ1), ενώ η Σ2 επισημαίνει: «*Ηθελα λίγο να ξεφύγω από την καθημερινότητα μέσα από τον καταυλισμό, ήθελα να δω κόσμο....*» μεταξύ άλλων η Σ3 τονίζει:«*.... να φεύγεις λίγο από την καθημερινότητα*» ενώ η Σ4, με συνεσταλμένο τρόπο, σχεδόν ενοχικά, αποκαλύπτει την αλήθεια της: «*...ήταν και το οικονομικό, την αλήθεια να σου πω, και να ξεφεύγω και λιγάκι από το σπίτι*».

Η άποψη της Σ6 εμπεριέχει όλους τους λόγους μαζί που επιλέγει να εργαστεί: «*Αμα έχω μία δουλειά στα χέρια μου, θα δουλέψω, Θα σκέφτομαι τη δουλειά μου, θα έχω τα λεφτά μου. Θα μου δίνει ζωή... Θα κουράζομαι βέβαια!.. αλλά δεν με νοιάζει αφού το ξέρεις.. εγώ δεν κουράζομαι!*»

Ενδιαφέρον έχει η τοποθέτηση της Σ7, η οποία χρησιμοποιεί πληθυντικό αναλογιζόμενη συνολικά την ανάγκη των γυναικών Ρομά για την επιλογή τους να εργαστούν: «*...θέλω να δουλέψω για να βγούμε και έξω από τα σπίτια... γιατί είμαστε μέσα στα σπίτια, οικιακά, σκουπίζουμε, πλένουμε, η δουλειά αυτή εμένα μου αρέσει, θέλω να ξεφύγω λίγο!*».

Ενδιαφέρουσα είναι η διάσταση της προσφοράς προς την οικογένεια, ως λόγος αναζήτησης εργασίας, που αποτυπώνεται σε κάποιες απόψεις, ενώ εμπεριέχει και μια ιδέα ίσης προσφοράς και δυναμικής με τον άνδρα: «*...Να μην περιμένεις δηλαδή από τον άντρας σου γιατί στο σπίτι δεν βγαίνει να δουλεύει μόνο ο άντρας σου! όταν έχεις παιδιά και πάνε στο σχολείο χρειάζεσαι μεγαλύτερη βοήθεια μετά τα παιδιά έχουν πιο μεγάλες ανάγκεςπρέπει να βοηθάει και η γυναίκα μέσα στο σπίτι.....*» (Σ3).

«*...γιατί ξέρεις να δουλέψεις και να έχεις τα δικά σου χρήματα να προσφέρεις κάτι και για την οικογένεια....*» (Σ4)

6.3 Το Συναίσθημα της Εργαζόμενης Γυναίκας Ρομά

Από τη στιγμή που μια γυναίκα αποφασίζει ότι πρέπει να εργαστεί, έρχεται αντιμέτωπη με σοβαρές προκλήσεις που την κάνουν να «αναμετρηθεί» πρώτα με τον εαυτό της, στη συνέχεια με την κοινωνική και πολιτισμική ασφάλεια της οικογένειας και της γειτονιάς της και τέλος με την νέα κοινωνική πραγματικότητα που προκύπτει και καλείται να ενταχθεί.

Δυσκολίες στη διαδικασία ένταξης στην εργασία. Η πρώτη επαφή με το περιβάλλον της εργασίας, και ότι συνεπάγεται αυτό, γεννά τα συναισθήματα του φόβου, της άγνοιας, της αγωνίας,: «*στην αρχή όταν πας σε μια δουλειά, νιώθεις φόβο μέσα σου, δεν ξέρεις τους ανθρώπους, δεν ξέρεις τι θα συναντήσεις μπροστά σου αν θα σου μιλήσουν καλά,*

αν θα σου μιλήσουν κακά... αυτό το πράγμα την πρώτη φορά φαίνεται σαν βουνό!» (Σ2), ενώ η Σ3 καταθέτει με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση: «στην αρχή λίγο δυσκολευτήκαμε, αλλά μετά μας είδαν ότι δουλεύουμε έτσι δεν είχαν και αυτοί λόγο..» ή και το συναίσθημα της αυτοαμφισβήτησης: «ναι φοβόμουν (στην αρχή).. φοβόμουν ότι δεν θα μου δώσουν δουλειά, ότι αν πάω θα με πάρουνε;..»(Σ4).

Ο αναφαβητισμός, και σε αυτή τη διαδικασία, προκύπτει ως ισχυρό πρόβλημα στην ένταξη στο περιβάλλον εργασίας: «επειδή είμαστε αγράμματοι δεν μπορούμε να βρούμε μια δουλειά...» επισημαίνει η Σ2, και συνεχίζει σε άλλο σημείο: «εγώ δεν ξέρω τίποτα! ...ούτε το όνομα μου δεν ξέρω να γράφω και για αυτό πάω στη δουλειά στο Δήμο, στην καθαριότητα, που είναι χωρίς γράμματα, η καθαριότητα είναι χωρίς γράμματα». Όμως ακόμη και στην καθαριότητα δεν είναι τόσο απλά τα πράγματα καθώς η Σ7 αποκαλύπτει: «άσχημα αισθάνομαι.... δεν ξέρω να διαβάζω! με στέλνουν οι επόπτες (καθαριότητας) να πάω να σκουπίσω και δεν ξέρω που να πάω!».

Μια άλλη σημαντική διάσταση που προκύπτει από τις απαντήσεις των γυναικών Ρομά στη μεταβατική αυτή προσπάθεια προσαρμογής σε μια θέση εργασίας για πρώτη φορά και σε νέα δεδομένα κοινωνικής πραγματικότητας είναι παράμετροι που έχουν να κάνουν με την πολιτισμική και κοινωνική τους καταβολή και καταγωγή: «με κράτησαν την πρώτη μέρα δοκιμαστικά, δεν με κατάλαβαν ότι είμαι τσιγγάνα, δεν τους το είπα από την πρώτη μέρα, όχι επίτηδες, δεν το έφερε η κουβέντα»(Σ1). Διαφαίνεται ότι μέσα της κουβαλάει μια «αλήθεια» που τη διαπραγματεύεται εάν και πως θα τη εξωτερικεύσει, και αυτό συνιστά μια δυσκολία. Και όταν πια αυτή η «αλήθεια» αποκαλυφθεί τότε η εργαζόμενη γυναίκα Ρομά καταβάλλει ακόμη μεγαλύτερη προσπάθεια για να πείσει για αυτό που είναι: «Εγώ ως Τσιγγάνα πρέπει να εξηγήσω να αποδείξω... παράδειγμα ένα κορίτσι μη Ρομά θεωρείται αυτονόητο ότι μπορεί να δουλέψει, μπορεί να προσφέρει δεν χρειάζεται να αποδείξει τι ακριβώς είναι..... εμείς ως Ρομά τσιγγάνες ναι, και εγώ το έχω ζήσει πολύ έντονα αυτό, ότι ναι! πρέπει να προσπαθήσω λίγο περισσότερο να τους δείξω ότι μπορώ, να τους δείξω ότι και εγώ θέλω και εγώ ξέρω»(Σ1).

Εξίσου σημαντική φαίνεται να είναι η δυσκολία για τη Σ7 να ακολουθήσει νόρμες της κυρίαρχης κουλτούρας, ενάντια στην ενδυματολογική της κουλτούρα, που την «εκθέτουν» στη ρόμικη κοινωνία: «Την πρώτη φορά, δυσκολευόμουν, φορούσα και το παντελόνι ... μας είπαν να φοράμε παντελόνι εκεί στη δουλειά, ντρεπόμουν όχι αυτούς που ήταν στις γειτονιές, αλλά το ρατσισμό το δικό μας.... ναι, για αυτό ντρεπόμουν στην αρχή».

Το Συναίσθημα της γυναίκας Ρομά αφού ενταχθεί στην εργασία. Και αφού η γυναίκα Ρομά αντιμετωπίσει τις πρώτες δυσκολίες στην εργασία της, και η εργασία γίνεται πλέον καθημερινότητα, ποιο είναι αλήθεια το συναίσθημά της; Δεν γίνεται να μην αναφερθεί ότι τα περισσότερα χαμόγελα ικανοποίησης και μια ενισχυμένη αυτοπεποίθηση σχεδόν στο σύνολο των συνεντεύξεων αναδείχθηκαν, όταν ερωτήθηκαν για το συναίσθημα τους ως εργαζόμενες γυναίκες που πλέον έχουν ενταχθεί και προσαρμοστεί στη εργασία τους. Κατ' αρχήν, η ίδια η εργασία προσέφερε χαρά και ευχαρίστηση στις εργαζόμενες γυναίκες:

«Κατ' αρχάς μου άλλαξε την ψυχολογία πρώτο και καλύτερο αυτό.... με έκανε χαρούμενη για κάποιο περίεργο λόγο, να νιώθω ότι ξέρω δυο πράγματα παραπάνω, ότι ναι! θέλω να το ζήσω αυτό!» (Σ1).

«Ήμουν πολύ χαρούμενη κάθε πρωί που ξεκίναγα τη δουλειά μου...»(Σ2).

«Αλλά όσο και αν κουραζόμουν εκεί (στη δουλειά), ήμουν και ευχαριστημένη που δούλευα μου άρεσε η δουλειά μου» (Σ3).

«...να δουλέψεις και για αυτό να είσαι χαρούμενη ότι βγαίνεις και εσύ κάπου...αισθάνεσαι πάρα πολύ ωραία..... ωραία γιατί δεν έχω άγχοςήμουν πολύ χαρούμενη, δηλαδή δεν είμαι κλεισμένη... Δεν ένιωθα πιεσμένη»(Σ4).

«Μου έδωσε χαρά !Μου έδινε ζωή γιατί ήξερα κάθε μήνα έπαιρνα τα λεφτά μου και πήγαινα και ψώνιζα»(Σ6).

Η γυναίκα Ρομά με περηφάνια υποστηρίζει την επιλογή της και νιώθει ότι ανταμείβεται για αυτό και υλικά και ηθικά:

«Μετά που δούλευα έβγαζα δικά μου λεφτά και ένιωθα πολύ περήφανη για αυτό, ένιωθα ότι: «Ναι! είναι δικά μου, δούλεψα, έκανα ότι έπρεπε να κάνω και ανταμείφθηκα για αυτό.» και συνεχίζει, «πρώτα απ' όλα να νιώθω καλά με μένα, με τον εαυτό μου, ένιωθα ότι μπορώ να προσφέρω.... στα παιδιά μου από τα δικά μου λεφτά, είναι πολύ σημαντικό κομμάτι αυτό να νιώθεις ότι προσφέρεις»(Σ1).

«Περήφανη!!Πάνω από όλα νιώθεις στον περήφανη για τον εαυτό σου γιατί μπορείς να φροντίζεις και εσύ την οικογένειά σου.... Να προσφέρεις! Πάνω από όλα να προσφέρεις!»(Σ3).

«Μου αρέσει να δουλεύω, μου αρέσει να σκουπίζω, όπως σκουπίζω στο σπίτι μου, σκουπίζω και στο δρόμοΜου αρέσει και μένα να έχω μία δουλειά να ζήσω τα παιδιά μου! Είμαι πολύ ευχαριστημένη!»(Σ7).

Μια άλλη διάσταση που προκύπτει είναι η αίσθημα ασφάλειας που αποκτά με την εργασία: «Αισθανόμουν ασφαλής.... Γιατί κάποια στιγμή λέω θα πάρω ένα μεροκάματο,

και έλεγα ότι είμαι ευχαριστημένη, κουραζόμουν, αλλά πώς να στο πω την ήθελα τη δουλειά!»(Σ5).

«Σαν γυναίκα πρέπει να είμαι και εγώ τακτοποιημένη, να έχω και εγώ πέντε φράγκα...»(Σ6).

Ανεργία – Τα συναισθήματα όταν η δουλειά τελειώνει. Μια διάσταση που προέκυψε και αφορά το συναίσθημα είναι και όταν προκύπτει ανεργία για τις γυναίκες Ρομά, που έχουν την εμπειρία της δουλειάς και των απολαβών της, την αποζητούν και έχουν την ανάγκη να ενταχθούν ξανά στη διαδικασία της απασχόλησης. Είναι πολυσήμαντη για εκείνες που επιθυμούν να εργάζονται και αυτό προκύπτει μέσα από τις συνεντεύξεις ως έξης:

«Βαριέμαι σπίτι, πλένω, μαγειρεύω... κάνω όλες τις δουλειές, τώρα κάθομαι...θέλω να δουλέψω ..δεν θέλω να κάτσω καθόλου, όπου και να βρω! Σε ελιές, σε μια εταιρεία...όπου και να υπάρχει δουλειά, θέλω να δουλέψω δεν θέλω να κάθομαι»(Σ2).

«Θέλω τη δουλειά για να μην είμαι μόνη μου, θέλω να έχω δουλειά για να ξεχνάω.... να τα ξεχάσω όλα!.. να μην στενοχωριέμαι που πέθανε ο Παναγιώτης»(Σ5).

«Κάθομαι όλη μέρα αγχωμένη, στεναχωρημένη, πικραμένη, κάθομαι στο σπίτι μόνη μου... Να σου πω την αλήθεια.... σκέφτομαι πολλές φορές να βάλω ένα τέλος στη ζωή μου... Από την απελπισία γιατί δεν έχω κανέναν...Και τώρα που κάθομαι στο σπίτι αγχώνομαι»(Σ6).

6.4 Αντιμετώπιση της εργαζόμενης γυναίκας Ρομά

Στη διαδικασία της ένταξης της γυναίκας Ρομά στην αγορά εργασίας επέρχονται και μια σειρά αλλαγών στις προσωπικές και διαπροσωπικές της σχέσεις καθώς υπεισέρχονται νέα δεδομένα στην καθημερινότητα της, νέες πληροφορίες και γνώσεις. Σε αυτή τη θεματική αναζητείται πως αντιμετωπίζεται η εργαζόμενη γυναίκα Ρομά και πώς αυτό επηρεάζει τις σχέσεις της σε τρεις άξονες:

Από την Οικογένεια. Υπάρχει η αναγνώριση και ο σεβασμός στην νέα προσπάθεια των γυναικών που συμβάλλουν με τις δυνάμεις τους και αυτές στο σπίτι όπως αναφέρει η Σ3:«Ναι μπορούσαν να σεβαστούν ότι δουλεύεις και έρχεσαι από κει (τη δουλειά) δεν σταματάς και συνεχίζεις να μαγειρεύεις και να έχεις τις δουλειές από το σπίτι σου ενώ ήσουν καθημερινά στη δουλειές αλλά έχεις και μία δουλειά που μπορείς να προσφέρεις και εσύ κάτι στο σπίτι σου ναι αυτό το... δηλαδή ήταν σαν “Σεβαστικό” προς τους άλλους».

Γενικά, φαίνεται ότι το οικογενειακό περιβάλλον, τουλάχιστον στις περιπτώσεις των γυναικών που κατέθεσαν τις απόψεις τους είναι υποστηρικτικό, χωρίς να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν αντιρρήσεις, όπως καταθέτει η Σ2: «... ο άντρας μου, στην αρχή μου έλεγε να μην πάω... Μετά (μου είπε) εάν εσύ θες να δουλέψεις και μπορείς και αντέχεις σε αυτή τη δουλειά, γιατί είναι δύσκολη».

Φαίνεται ωστόσο ότι υπάρχει αποδοχή: «.. ναι, αποδέχονται την εργαζόμενη γυναίκα, θέλουν και αυτοί να δουλέψουν, όλες οι Τσιγγάνες» (Σ7).

Η υποστήριξη από την οικογένεια είναι και σε επίπεδο πρακτικό όπως βοήθεια στην εύρεση εργασίας, μετακίνηση, ανάγνωση: «Ο αδερφός μου, λέει: να σε βάλω να δουλέψεις; ...εκεί που δουλεύω θα πας στην κουζίνα που χρειάζονται άτομα, πήγαινε κάνε μια προσπάθεια, δεν έχεις να χάσεις τίποτα » (Σ1).

«Είχα ένα θεματάκι με το μέσο επειδή δεν οδηγώ ποιος θα με φέρνει στη δουλειά, ποιος θα με πηγαίνει, ο πατέρας μου, ο αδερφός μου, με στήριζαν πάρα πολύ, σε αυτό το κομμάτι, δεν έχω παράπονο» (Σ1).

«Διαβάζει ο άντρας μου, (τη συνοδεύει) και μου λέει: 'αυτή είναι η οδός που πρέπει να σκουπίσεις' Έτσι διαβάζω τις οδούς!»(Σ7).

Από τη ρόμικη κοινότητα. Μέσα από τις συνεντεύξεις προκύπτει μια ποικιλία αντιδράσεων από τη ρόμικη κοινότητα απέναντι στις εργαζόμενες γυναίκες Ρομά. Η γενική αίσθηση από το σύνολο των απαντήσεων είναι μια γενικευμένη αποδοχή μιας τέτοιας επιλογής, χωρίς ωστόσο να σημαίνει και ότι όλοι συναινούν σε αυτή.

Μια γενική τοποθέτηση από τη Σ3 επισημαίνει ότι στη ρόμικη κοινότητα: «Το αποδέχτηκαν! Πρέπει να ξεκινούν να δουλεύουν οι γυναίκες..... μάθανε, είδανε τώρα πώς δουλεύουν περισσότερες... Αφού μπορούμε (με έμφαση) να δουλέψουμε και εμείς, για να προσφέρουμε..»

Ωστόσο, γυναίκες Ρομά, ειδικά εκείνες που υπήρξαν από τις πρώτες που αναζήτησαν εργασία, κατέθεσαν ως εμπειρία τους τα λόγια αμφιβολίας και αμφισβήτησης, στα πλαίσια κοινωνικής κριτικής από τη ρόμικη κοινότητα, για την επιλογή μιας γυναίκας να εργαστεί: «Ναι, είχαν αμφιβολία για αυτό που έκανα...πώς είναι η δουλειά; γιατί πας για δουλειά; Και έλεγα εγώ την έχω ανάγκη τη δουλειά, μου αρέσει η δουλειά, κάνω καινούργιους φίλους», επισημαίνει η Σ2 και συνεχίζει τονίζοντας και τη διάθεση υποτίμησης για το είδος της δουλειάς από τον κοινωνικό της περίγυρο: «Ακούς και κακά σχόλια και καλάΤα κακά σχόλια ήταν αυτά που έλεγαν ότι ... πως δουλεύω στο Δήμο (στην καθαριότητα) »(Σ2).

Στον αντίποδα παρατέθηκαν απόψεις ότι μια τέτοια επιλογή μπορεί να αποτελέσει ένα πολύ ισχυρό παράδειγμα: «Έλα ρε Αφροδίτη, μας άνοιζες τα μάτια (φίλες της), θέλω και εγώ να πιάσω μια δουλειά, δεν με νοιάζει πού, οπουδήποτε, αρκεί να φύγω και εγώ από δω μέσα»(Σ1) ενώ στην ίδια οπτική εντάσσεται και η άποψη ότι μπορεί μια μεγαλύτερη σε ηλικία γυναίκα για τους πιο νέους μπορεί να αποτελέσει κίνητρο: «Μία κοπέλα ή ένας άντρας που είναι ανύπαντρος... Μπαίνουν στον πειρασμό αναρωτιούνται, «γιατί να δουλεύουν αυτές που είναι πιο μεγάλες από μας και αφού έχουμε οικογένεια, γιατί να μη δουλέψουμε;»... Βλέπουνε και ανοίγει το μάτι τους, ζυπνάει»(Σ6).

Από την Ευρύτερη Κοινωνία (Ευαισθητοποίηση). Εκτενής ήταν η αναφορά στις απαντήσεις των υποκειμένων στο πώς η ευρύτερη, μη Ρομά κοινωνία τις αντιμετωπίζει. Γίνεται σαφές ότι οι γυναίκες Ρομά αναγνωρίζουν την εικόνα που έχει η ευρύτερη κοινωνία για εκείνες. «(Ο κόσμος)...έχει μια άλλη άποψη επειδή δεν μας γνωρίζει...» (Σ1) και «το να είσαι όλη μέρα έξω ...ακούς και καλά πράγματα και κακά...αυτό δεν με ευχαριστεί...ναι, το έχουν κάνει...επειδή είμαστε τσιγγάνοι...»(Σ2).

Η Σημασία της Τσιγγάνικης Καταγωγής .

Έχει σημασία εδώ να τονίσουμε ότι επειδή δεν τρέφουν αυταπάτες οι συνεντευξιζόμενες γυναίκες για την άποψη που έχει για τους Ρομά η ευρύτερη κοινωνία, σε κάποιες περιπτώσεις, διεκδίκησαν τη θέση τους και υπεραμύνθηκαν της καταγωγής τους:« Παιδιά, εγώ είμαι Τσιγγάνα και μένω στον Καταυλισμό' έμειναν άφωνοι...δεν με πίστευαν (οι συνάδελφοι) τους ορκιζόμουν ότι είμαι τσιγγάνα και δεν με πίστευαν...μου έλεγαν: 'Μα καλά, και ποια η διαφορά τώρα; η δική σου με τη δική μας;» (Σ1)

«Εγώ είμαι τσιγγάνα! τους έλεγα... μερικοί όμως είναι λιγάκι παράξενοι δεν το δέχονται, μερικοί το παίρνουν ότι, άνθρωπος είναι και αυτοί...Το ίδιο με μένα...Έλληνες είμαστε» (Σ4).

«Όχι, δεν ντρεπόμουν ...Από τον καταυλισμό, Τσιγγάνα είμαι, δηλαδή δεν έχω κρύψει ποτέ να πω ότι δεν είμαι τσιγγάνα!» (Σ2).

«Εγώ περήφανη ένιωθα που έλεγα ότι είμαι Ρομά και δουλεύω» (Σ3).

Επίσης, έχει ενδιαφέρον που τονίζουν θετικά στοιχεία προς επισήμανση απέναντι στην αρνητική εικόνα που έχουν οι άλλοι για εκείνες: «Οι πολίτες δεν πιστεύουν ότι εμείς οι τσιγγάνοι κάνουμε αυτό τόσο πολύ καλά και τόσο καθαρά και μου το έχουν πει πολλοί.... πάρα πολλά άτομα» (Σ2).

Πάντως, στο μεγαλύτερο μέρος των απαντήσεων αναγνωρίζεται ότι η ευρύτερη κοινότητα αποδεχόταν, υποστήριζε και επιβράβευε τις εργαζόμενες Ρομά: «20 μήνες

που δούλευα, είμαι πολύ ευχαριστημένη, δεν δημιουργήθηκε κάποιο πρόβλημα ... 'Συγχαρητήρια!.. που είσαι τσιγγάνα, που δουλεύεις' και μου έλεγαν: 'Κορίτσι μου, η δουλειά δεν είναι ντροπή, δεν είναι κακό!' » (Σ2).

«Οκτώ μήνες με είχαν μάθει πλέον στο ίδιο πόστο με το που έμπαινε εκεί ο άλλος (συνάδελφος) την καλημέρα του με τον καφέ του και να 'σαι και ευγενική στους άλλους», ενώ συνεχίζει: «δεν ένιωσα ρατσισμό δεν ένιωσα κάτι.. ίσα-ίσα μου λέγανε "μπράβο!"...» (Σ3).

«Όχι δεν αισθάνθηκα ρατσισμό, γιατί με ρώτησαν: 'Από πού είσαι; 'Είμαι τσιγγάνα!' 'Και με τη δουλειά που έκανα έμειναν πάρα πολύ ευχαριστημένοι και δεν ένιωθα ρατσισμό....» (Σ4).

Η έννοια της αποδοχής από την ευρύτερη κοινότητα, ωστόσο, προβάλλει σε κάποιες απαντήσεις τους με μια επιφύλαξη, και φαίνεται να είναι θέμα που τις απασχολεί:« Μας γνωρίζουν από κοντά, μας ρωτάνε, ζέρον και αυτοί ότι μίλησαν με μια τσιγγάνα και δεν είναι κακοί άνθρωποι...δουλεύουν»(Σ4).

«Με βλέπουν με καλό μάτι στη δουλειά... Π.χ. τα παλιά χρόνια που πήγαιναν (οι τσιγγάνοι) και ζητιανεύανε... Και κλέβανε... τώρα μπαίνουν σε ένα μεροκάματο, και δουλεύουνε και είναι αξιοπρεπείς... θα πεις... Μπράβο, συγχαρητήρια, δουλεύει και ας είναι τσιγγάνα και ας είναι Ρομά... δουλεύουνε »(Σ6).

Στην ερώτηση εάν θεωρούν ότι η εικόνα μιας Ρομά εργαζόμενης μπορεί να αλλάζει την εικόνα της ευρύτερης κοινότητας θεωρούν ότι:

«Ναι αλλάζει η εικόνα!! γιατί βλέπουνε, δουλεύουν (οι γυναίκες Ρομά) σου λέει...Δεν πάνε να κλέψουν, δεν πάνε να κάνουν ζημιές, να πειράζουν να κάνουν»(Σ5).

«Μας βλέπει ο άλλος διαφορετικά, καταλαβαίνεις τον άλλον άνθρωπο όταν σε βλέπει με ωραίο μάτι,μερικοί όμως σε βλέπουνε με πονηρό (ρατσιστικό εννοεί)»(Σ6).

«...γιατί βλέπουν (η ευρύτερη κοινωνία)... ότι κάνουμε (εμείς οι τσιγγάνοι) ...πολύ καλά και τόσο καθαρά (την δουλειά), και μου το έχουν πει: 'ότι εσύ μπορείς να πας παραπέρα με αυτό το στυλ που έχεις, που πας στη δουλειά σου καθαρή, που είσαι περιποιημένη' ... μου άρεσε πάρα πολύ αυτό που το άκουγα...» (Σ2).

«Ναι, είναι καλό αυτό που κάνουμε, γιατί βλέπουν μια Τσιγγάνα που σκουπίζει έξω από το σπίτι του, μας λέει και ευχαριστώ... Σήμερα άκουσα πολλά ευχαριστώ... Βρήκα μια φίλη, βγάλαμε μαζί φωτογραφίες, μου λέει 'ευχαριστώ πάρα πολύ για το πάρκο που το έχεις τόσο καθαρό'»(Σ7).

6.5 Η ζωή μετά την ένταξη στην αγορά εργασίας

Μέσα από τον λόγο των γυναικών προκύπτει η μετουσίωση που έχει διενεργηθεί σε προσωπικό επίπεδο, από τη στιγμή που η γυναίκα αποφάσισε να εργαστεί. Αβίαστα και χωρίς να επιδιώξουν τίποτε πέρα από την επιβίωση, επήλθε μια προσωπική ανάπτυξη και βελτίωση σε κάθε γυναίκα που συμμετείχε στις συνεντεύξεις. Μέσα από τις απαντήσεις των γυναικών Ρομά όταν ερωτήθηκαν κατά πόσο έχει αλλάξει η ζωή τους μετά τη δουλειά, είναι εντυπωσιακό πως αναφέρονται σε διαδικασίες και πλαίσια που για τους περισσότερους από εμάς αποτελούν δεδομένες και αυτονόητες σταθερές στην καθημερινότητα μας, ως οφέλη από την εργασία.

Οφέλη από την Εργασία: Προσωπική Ανάπτυξη και Βελτίωση, Ενίσχυση Ικανοτήτων και Αυτοπεποίθησης. Η Σ1 με την απάντηση της προσεγγίζει τα πολλαπλά οφέλη που προκύπτουν από την εργασία σε προσωπικό επίπεδο: «...πιστεύω ότι έχει αλλάξει η ζωή μου κατά κάποιο τρόπο γιατί είδα πράγματα που δεν είχα δει, γνώρισα ανθρώπους, έμαθα πως είναι να συνεργάζεσαι με άλλους, να έχεις συγκεκριμένη ώρα, προσαρμόστηκα (στην εργασία μου) πολύ εύκολα γιατί το ήθελα...ήταν πολύ εύκολο για μένα, το αγάπησα αυτό που έκανα»(Σ1).

Συγκεκριμένα, η εργασία, και οι υποχρεώσεις που αυτή συνεπάγεται, «δίδαξε» στις περισσότερες γυναίκες μια σειρά από έννοιες και διαδικασίες. Αρχικά, τον προγραμματισμό στον χρόνο και στην οικονομία: «Καταρχήν έβαλα πρόγραμμα που ποτέ δεν είχα πρόγραμμα στη ζωή μου(!), δεν ήξερα τι θα πει πρόγραμμα»(Σ1) «....Ότι έχω ένα πρόγραμμα, ότι θα σηκωθώ πρωί να πάω στη δουλειά μου, Θα έρθω μετά, θα μαγειρέψω ευχάριστα, όχι με στεναχώρια» (Σ4).

Διδάχτηκαν επίσης την έννοια της ευθύνης και της συνεργασίας: «Έμαθα πώς είναι οι ευθύνες, δεν ήξερα.... Είναι σημαντικό κομμάτι πιστεύω, να παίρνεις μία ευθύνη και να μπορείς να λες: 'Ναι! μπορώ να ανταπεξέλθω σε αυτή την ευθύνη!'» (Σ1).

Επίσης, η εργασία αποτέλεσε διάυλο επικοινωνίας και εξωστρέφειας για τις γυναίκες, ένα κίνητρο για μάθηση και νέες εμπειρίες: «Ο άλλος δεν ξέρει τα προσόντα σου, ενώ άμα δουλεύεις και βλέπει και ο άλλος τη δουλειά που κάνεις και πώς συμπεριφέρεσαι είναι όλα αυτά σημαντικά..... Το τι μπορείς εσύ να κάνεις κάτι να δώσεις είναι σημαντικό. Και για μένα που είμαι καθημερινά στη δουλειά το να βγεις προς τα έξω γνωρίζεις και βλέπεις πράγματα μαθαίνεις πάρα πολλά πράγματα» (Σ3).

«Ναι και έμαθα πάρα πολλά ...το να δουλεύεις και να μαθαίνεις είναι πάρα πολύ σημαντικό για σένα, γιατί βγαίνεις έξω στον κόσμο, σε ρωτάνε, και πρέπει να δώσεις μια

απάντηση σωστή ...και αφού δούλεψες και γνωρίζεις, θα δώσεις αυτή την απάντηση»(Σ4).

«Μέσα από τη δουλειά έζησα τον έξω κόσμο ...πώς είναι ο έξω κόσμος έξω από τον καταυλισμό ...Γνώρισα και συνεργάστηκα με ανθρώπους ...Αυτό είναι το πιο βασικό ότι είχα επικοινωνία με άλλο κόσμο εκτός Ρομά...»(Σ1).

«Βλέπουμε και κόσμο, δεν έχουμε βγει έξω να δούμε τον κόσμο και τώρα πού σκουπίζουμε χαιρόμαστε για αυτό!»(Σ7).

Επιπλέον, γίνεται αντιληπτό ότι η ενίσχυση της αυτοπεποίθησης, καθώς και η τόνωση του συναισθήματος της προσφοράς μέσα από την ένταξη της γυναίκας Ρομά στην εργασία, της δίνουν μια αίσθηση ψυχικής ανάτασης:

«Είμαι πιοδυναμική ...πιο δραστήρια τώρα... Ξέρω! ...Δεν φοβάμαι,ό,τι δουλειά και να βρω, τώρα μπορώ να μιλήσω», επισημαίνει η Σ2.

«Άνοιξε το μυαλό μου...δηλαδήδεν φοβόμουν...»(Σ4).

«(Η εργασία) άλλαξε πολύ τη ζωή μου ...άλλαξε πολύ ...μου δίνει δύναμη για δουλειά» (Σ5).

«Ναι, υπάρχουν πολλές αλλαγές.... αισθάνομαι καλύτερη, πιο βοηθητική...» (Σ7).

Υπάρχει μια προοπτική, μια καλή καθημερινότητα στο σπίτι, στην οικογένεια:

«Τώρα θέλω να μάθω γράμματα...να μάθω να οδηγήσω»(Σ7).

«Σηκώνοσουν το πρωί και λες: 'Ναι! σηκώνομαι το πρωί γιατί έχω μία δουλειά! Πάω στη δουλειά μου θα γυρίσω θα κάνω ότι είναι να κάνω στο σπίτι μου' ...Θα είσαι πιο ανεξάρτητη, δεν θα σκέφτεσαι να σηκωθείς να έχεις το άγχος»(Σ3).

«Έχουν αλλάξει πολλά πράγματα και στην καθημερινότητά μου και στα παιδιά μου και με τον κόσμο ...Δεν ήξερα τίποτα και έχω μάθει αυτά που δεν έμαθα πριν το 2017 που δεν είχα μπει στη δουλειά»(Σ2).

«(Όταν υπάρχει δουλειά) ...σέβεται και η γυναίκα τον άντρα και ο άντρας τη γυναίκα του ...άμα έχουν μία καθημερινή δουλειά στα χέρια τους ή από τις γυναίκες ή οι άνδρες δεν έρχεται αυτή η γκρίνια, δεν έρχεται αυτή η οχλαγωγία μέσα στο σπίτι» (Σ6).

Επιπλέον, γίνεται αναφορά στην οικονομική ασφάλεια: «Έλεγα ότι παίρνω το μεροκάματο μου και είμαι άνετη...θα πάω να ψωνίσω κάτι, να φάω να κάνω...» επισημαίνει η Σ5, ενώ η Σ3 προσθέτει: «....δεν δυσκολευόμαστε (οικονομικά), ότι είχατε μία σταθερή δουλειά.»

Εργασία ως Κίνητρο για Αλλαγή Αντιλήψεων και Βελτίωση των Συνθηκών Ζωής .Η διαδικασία της κινητοποίησης ξεκινά αρχικά, ως προσωπική ανάγκη βελτίωσης και εξέλιξης για την ίδια τη γυναίκα. Η Σ1, με τρόπο πολύ δυναμικό και σύγχρονο

αναρωτιέται και επισημαίνει: *«Γιατί να μην το ξέρουμε (οι γυναίκες Ρομά) λοιπόν αυτό;...ότι ναι μπορούμε!... να μη νιώθουμε μειονεκτικά ότι είμαστε γυναίκες και ότι πρέπει να είμαστε σπίτι και ότι δεν πρέπει να βγούμε έξω ότι είμαστε όλοι ίσοι έχουμε ίσα δικαιώματα! Πρέπει να βγούμε έξω να μάθουμε να εργαζόμαστε να προσφέρουμε εμείς οι ίδιοι στον εαυτό μας και μετά στα παιδιά μας στις οικογένειές μας»*. Μια άποψη σχεδόν ριζοσπαστική απέναντι στην Τσιγγάνικη κουλτούρα, ήθη και έθιμα. Εμπεριέχει την έννοια της ισότητας, επισημαίνεται η άρση του κοινωνικού αποκλεισμού για τη γυναίκα, επισημαίνεται η έννοια της εκπαίδευσης και της προσφοράς.

Η γυναίκα Ρομά που εργάζεται, που αποκτά δυναμική, φαίνεται να αποκτά αξία και ξεκάθαρο ρόλο: *«Δεν φοβάμαι κανέναν, μία κοπέλα μπορεί να προστατεύσει τον εαυτό της! Δεν είναι κάτι που φοβάμαι, να φοβάμαι ποιον; από τους «Μπαλαμέ»; Κανένα δεν φοβάμαι είμαι μία κοπέλα που μου αρέσει να μιλάω»*. (Σ2). Διεκδικεί την κοινωνική ελευθερία που δεν έχει: *«Αυτό δεν μου αρέσει εμένα ...γιατί δεν έχεις ελευθερία ...Και αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό για μια γυναίκα, να έχει ελευθερία!»* (Σ4).

Η εργασία αποτελεί έναυσμα για να την ενεργοποίηση των γυναικών, ώστε να ξεφύγουν από το σπίτι, να προσφέρουν σε εκείνες και την οικογένειά τους. *«Πρέπει να ξεκινούν να δουλεύουν οι γυναίκες. Να μην περιμένουν να δουλεύει μόνο ο άντρας... να μην δουλεύουν μόνο για το σπίτι μέσα και για τα παιδιά. Όχι! Δεν είναι αυτό! είναι να δουλεύει και η γυναίκα! Αφού μπορούμε (με έμφαση) να δουλέψουμε και εμείς για να προσφέρουμε και εμείς κάτι ...»*(Σ3).

Στη διαδικασία της συνεντεύξεων, σχεδόν αβίαστα στις περισσότερες περιπτώσεις, αναδείχθηκε και επισημάνθηκε επίσης η ανάγκη των αλλαγών, ειδικά ως προοπτική για τα παιδιά τους: *«Αυτό που δεν έκανα εγώ να κάνουν τα παιδιά μου! ...Για μένα είναι το παιδί μου που θέλω να σπουδάσει, θέλω να πάει σχολείο, που θέλω να μορφωθεί, θέλω να έχει μέλλον, να έχει δουλειά της και να κάνει τα όνειρά της πραγματικότητα!»* (Σ1).

«Θέλω να σπουδάσει, να βρει μια δουλειά, και να νοικιάσει ένα σπίτι, να είναι μόνη της, να μην της είμαι εγώ βάρος, και να βοηθάω το παιδί μου, αν έχω αυτή τη δυνατότητα, με τη δουλειά μου, και εγώ και ο μπαμπάς της, να βοηθήσουμε να φτάσει ακόμη πιο ψηλά το παιδί μου»(Σ2).

Αναγνωρίζουν τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που διαμορφώνονται, και οι ίδιες με τις επιλογές τους αποδεικνύουν στην πράξη ότι κινητοποιούνται προς αυτήν την κατεύθυνση.

«Οι παραδόσεις μας τώρα έτσι όπως έχουν γίνει τα πράγματα, αλλάζουν, τα παιδιά μας συνεχίζουν το σχολείο για ένα καλύτερο αύριο γιατί όπως ξέρεις, εμείς τώρα που είμαστε παλιοί δυσκολευόμαστε. Τα χρόνια που ήρθαν (τώρα) δυσκολεύεται το να βγάζεις μεροκάματο, το να έχεις μία δουλειά, ενώ λέμε τώρα, να πάνε τα παιδιά στο σχολείο να τελειώσουν να βρουν μία σταθερή δουλειά»(Σ3).

«Θα αλλάξει (η νοοτροπία)!... γιατί τώρα με την κρίση που δεν έχει λεφτά.... Άμα παντρεύεται μικρή και έχει παιδιά και έχει ανάγκη... θα μπει στη δουλειά, θα δουλέψει και αυτή (η γυναίκα Ρομά)...Σαν γυναίκα πρέπει να ...(είναι)...τακτοποιημένη»(Σ6).

Διαπιστώνεται εκσυγχρονισμός των αντιλήψεων της τσιγγάνικης παράδοσης, μια προσπάθεια να συγχρονιστούν με νέες ιδέες και τακτικές: «Σαν νέα μαμά εγώ τώρα, που γνωρίζω πιο νέο κόσμο, δεν θα συνεχίσω το έθιμο το παλιό...»(Σ4).

«Έχω όνειρα, να μεγαλώσουν, να πάνε στο σχολείο, να σπουδάσουν, να βρουν και αυτά μια δουλειά και μετά ας κάνουν ότι θέλουν στη ζωή τους.. εάν τα παντρέψω μικρά ..όχι... δεν σκόπευα να παντρέψω τα παιδιά μου μικρά!»(Σ7).

Ακόμη και η κοινωνική ζωή των γυναικών Ρομά αποτελεί ζητούμενο: «Αυτό μας αρέσει εμάς να κάνουμε παρέα με δικές σας και να μιλάνε ωραία και όμορφα μας αρέσει!...και μας ανοίγει τα μάτια μας ξυπνάνε ...και λέμε: 'Γιατί ρε γαμάτο να μην είμαστε και εμείς έτσι; τα Ρομά δηλαδή, όλα τα Ρομά» (Σ6).

Δύναμη της Τσιγγάνικης Παράδοσης. Σε κάθε περίπτωση, την ίδια στιγμή που αναγνωρίζουν την ανάγκη για αλλαγές και πρόοδο, οι γυναίκες Ρομά δεν μπορούν να κάνουν ρήξη με την παράδοσή τους. Είναι εύλογο να προασπίζονται και να πιστεύουν αυτό που τις ορίζει, την ίδια τους την κουλτούρα. Άλλωστε οι αλλαγές σε νοοτροπίες και παραδόσεις απαιτούν χρόνο και ζύμωση.

Μια από τις παραμέτρους που στη ρόμικη παράδοση ξεχωρίζει, είναι η θέση του αγοριού σε σχέση με εκείνη του νεαρού κοριτσιού. Ο τρόπος που μεγαλώνουν τα αγόρια δείχνει ότι βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση στις επιλογές τους και στη μελλοντική τους ζωή:«... στα αγόρια είμαστε πιο συνεπής να συνεχίσουν το σχολείο και να προχωρήσει, στα κορίτσια είναι λίγο δύσκολο....» επισημαίνει η Σ3, ενώ συνεχίζει: «Όσο και να πεις το αγόρι και ένα δεσμό να βρει μπορείς να πεις στον γιο σου να συνεχίσει το σχολείο για να βρει μία δουλειά και να προχωρήσει να κάνει οικογένεια...στα αγόρια τώρα έχουν αλλάξει (τα πράγματα) θέλουμε να μην είναι όπως οι παλιοί που ήταν μανάβηδες, παλιατζήδες, θέλω να δουλεύουνε στα ξενοδοχεία να μπορέσουν να βρουν μία δουλειά... Για αυτό συνεχίζουν (τα αγόρια)στα σχολεία»(Σ3).

Ακόμη και τώρα, τακτικές και έθιμα που μέχρι και σήμερα συναντάμε στην ομάδα των Ρομά, φαντάζουν αναχρονιστικά και προκαλούν εντύπωση όπως οι γάμοι σε μικρές ηλικίες: «*Ειδικά εγώ η Ανδριανή, 13 χρονών παντρεύτηκα... στα 14 γέννησα την κόρη μου... το μεγάλο παιδί*» (Σ5) ή οι απαγωγές νεαρών κοριτσιών που αγαπούν έναν νέο τον οποίο η οικογένεια της δεν εγκρίνει: «*θα την κάνουμε απαγωγή .. θα την κλέψουν δηλαδή*»(Σ6).

Ο σεβασμός στην παράδοση και η προσπάθεια των γυναικών να ισορροπήσουν τα νέα ήθη που ανακαλύπτουν και μαθαίνουν είναι ένα εξαιρετικό δύσκολο έργο. Ωστόσο, τα λόγια των γυναικών και τα συναισθήματά τους φαντάζουν πιο ισχυρά από τις παραδοσιακές τακτικές και νοοτροπίες της Τσιγγάνικης κουλτούρας.

Κεφάλαιο 7

Συζήτηση

Με σημείο αναφοράς την ένταξη στην αγορά εργασίας της γυναίκας Ρομά, αναδείχθηκε σε όλο το εύρος του το συναίσθημά της πριν και μετά από αυτήν τη διαδικασία, καθώς επίσης και κάθε διεργασία που προέκυψε κατά τη διάρκεια αυτής της ενεργοποίησης, στοιχεία που επαλήθευσαν με εύγλωττο τρόπο το βασικό ερευνητικό ζητούμενο, δηλαδή πώς η απασχόληση μπορεί να επηρεάσει τη γυναίκα Ρομά και τη ζωή της.

Με εξαιρετικό ενδιαφέρον έγινε φανερό στις περισσότερες συνεντεύξεις ότι οι γυναίκες αυτές δεν αναμένουν και κυρίως δεν βιώνουν παθητικά τις αλλαγές και τα νέα δεδομένα που προκύπτουν. Αυτό που συνοπτικά προκύπτει μέσα από τις συνεντεύξεις των γυναικών Ρομά είναι ότι έχουν επίγνωση τόσο της αυτοεικόνας τους, όσο και της εικόνας που έχουν οι άλλοι για εκείνες, ενώ σέβονται και αναγνωρίζουν τις πολιτισμικές τους καταβολές, διαφυλάσσοντας τις, με μια κριτική στάση. Η απασχόληση είναι επιλογή που κάνουν συνειδητά και τις επηρεάζει σε βασικά σημεία. Διευρύνει τα ερεθίσματα και τα κίνητρα για περισσότερες επιλογές προσωπικής ανάπτυξης και βελτίωσης, αποκτούν πίστη στις δυνατότητές τους, βιώνουν ψυχική ανάταση και ενισχύεται η αυτοπεποίθησή τους, βελτιώνει τις διαπροσωπικές τους σχέσεις, ενισχύει την κοινωνική τους ζωή, βελτιώνει την οικονομική τους κατάσταση, αποκτούν προοπτική στη ζωή τους, διεκδικούν ένα καλύτερο μέλλον για τις ίδιες και τα παιδιά τους, αποτελούν ως εικόνα την πιο απλή και άμεση «πρέσβειρα» ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης.

Οι γυναίκες Ρομά που επιλέγουν να εργαστούν, συμμετέχουν ενεργά, έχουν άποψη και προοπτική, είναι φιλόδοξες και επιδιώκουν την αλλαγή. Θα τολμούσα να χαρακτηρίσω την αλλαγή αυτή ως μια κοινωνική δυναμική¹², που αναδεικνύει μια σταδιακή μεταβολή, ίσως και πρόοδο, των κανόνων και των νόμων που ορίζουν την τσιγγάνικη κουλτούρα.

¹² Την κοινωνική δυναμική όρισε ο Αύγουστος Κοντ ως μια κοινωνική αλλαγή, ως μια διαδοχή των κοινωνικών φαινομένων και των νόμων που τα διέπουν. Στην πραγματικότητα, αφορά στην εξέλιξη της κοινωνικής στατικής, που κατά τον Κοντ εξασφαλίζει τη συνοχή της κοινωνίας μέσα από τους νόμους αλληλενέργειας ανάμεσα στα μέρη του κοινωνικού συστήματος, τον τρόπο με τον οποίο τα μέρη ή οι δομές λειτουργούν και τη σχέση τους με το ευρύτερο κοινωνικό σύστημα.

Αναζητώντας υλικό κατά τη βιβλιογραφική ανασκόπηση που εστιάζει στις γυναίκες Ρομά σε ό,τι αφορά το συναίσθημά τους σχετικά με την επιλογή να εργαστούν και πώς αυτό μπορεί να επηρεάσει την προσωπική, κοινωνική, πολιτισμική τους ζωή, διαπιστώνεται ότι είναι περιορισμένο. Η γυναίκα Ρομά αποτελεί μέρος μια ευρύτερης ανάλυσης της ρόμικης κουλτούρας που εστιάζει σε θεματικές όπως η εκπαίδευση. Ειδικότερα, στην προσπάθεια αναζήτησης και ανάδειξης του τρόπου που η ένταξη της γυναίκας Ρομά στην απασχόληση, συνιστά και αναδεικνύει την διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης, η οποία συνδέεται κατ' εξοχήν με τη διαδικασία της μετανάστευσης και αρχικά φάνηκε να μην μπορεί να ενταχθεί στο συλλογισμό του πονήματος, αποτέλεσε μια πραγματική πρόκληση. Ωστόσο, η ανάδειξη των πολιτισμικών χαρακτηριστικών που η γυναίκα Ρομά φέρει, την διαφοροποιούν κοινωνικά και την κατατάσσουν σε μια μειονοτική ομάδα. Επομένως η αναγωγή των γυναικών Ρομά σε μειονοτική ομάδα και οι διεργασίες που προκύπτουν όταν επιλέγει να ενταχθεί στην απασχόληση, εμπεριέχουν μια πολιτισμική σύγκρουση της κουλτούρας τους με την κυρίαρχη κουλτούρα, στοιχείο, το οποίο συνιστά την διαδικασία επιπολιτισμοποίησης.

Μια σημαντική παράμετρος που πρέπει να ληφθεί υπόψη στη σκιαγράφηση των γυναικών Ρομά στο συγκεκριμένο πόνημα είναι να κριθούν με τους κανόνες της τσιγγάνικης κοινωνίας και όχι της ευρύτερης κοινωνίας των μη Ρομά, όπως σωστά επισημαίνει η Νόβα-Καλτσούνη (2004). Η διαφορετικότητα της γυναίκας Ρομά που εντοπίζουμε και αναπαράγεται στερεοτυπικά χρόνια τώρα, συνδέεται με την κουλτούρα της, που αναπόφευκτα ορίζει τη ζωή της, πριν ακόμη γεννηθεί. Η τσιγγάνικη κουλτούρα ασκεί ισχυρή επιρροή στα μέλη της και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφορά τους, τις επιλογές τους την ίδια τους τη ζωή τελικά. Μέσα σε αυτή, η γυναίκα Ρομά οικειοποιείται, αποδέχεται και αφομοιώνει αξίες, κανόνες και αρχές που διέπουν την λειτουργία και τη συνέχεια της ομάδας. Αυτό προκύπτει από την άποψη των ίδιων των γυναικών Ρομά όταν ερωτώνται για τις γενικές αντιλήψεις σχετικά με τη θέση της γυναίκας στη ρόμικη κοινωνία. Η Νόβα-Καλτσούνη (2004) επισημαίνει ότι στην τσιγγάνικη κοινωνία τα άτομα μοιάζουν να έχουν προκαθορισμένους ρόλους που πρέπει να εκπληρώσουν στα πλαίσια μιας ομάδας κατά τα πρότυπα ενός οργανισμού, με στόχο τη λειτουργία και την αναπαραγωγή της. Η ομάδα προέχει της ατομικότητας. Το συλλογικό όλο καθορίζει τη ζωή και τους ρόλους των ατόμων Ρομά, την κοινωνική και πολιτισμική τους ταυτότητα.

Η κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα της γυναίκα Ρομά διέπεται μέσα από το σύνολο των κανόνων και των αξιών που χαρακτηρίζουν την τσιγγάνικη κουλτούρα. Η γυναικεία φύση χαίρει σεβασμού καθώς διασφαλίζει τη φροντίδα και τη συνέχεια της τσιγγάνικης κοινωνίας ήδη από μικρή ηλικία. Η ιδιαιτερότητα της θέσης της γυναίκας στην τσιγγάνικη κοινότητα παραπέμπει σε μια άλλη εποχή από τη δική μας, ωστόσο όχι τόσο ξένη, καθώς εμπεριέχει αξιακά στοιχεία της Ελλάδας του παρελθόντος. Η Λυδάκη (1997) επισημαίνει ότι ο ρόλος της γυναίκας Ρομά στο σπίτι είναι πολύ σημαντικός και δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι εκείνη διοικεί τα του οίκου της με τον ίδιο τρόπο που η Ελληνίδα χωριάτισσα καταφέρνει να έχει έναν ρόλο αναβαθμισμένο σε σχέση με τη γυναίκα της πόλης. Η Νόβα-Καλτσούνη (2004) επιβεβαιώνει αυτή την άποψη επισημαίνοντας ότι, στην ουσία, είναι εκείνη που διοικεί στο σπίτι, ακόμη και στις περιπτώσεις που δίνεται η εντύπωση ότι ο άνδρας αποφασίζει για όλα. Και σε οικονομικά-επαγγελματικά θέματα ζητείται πάντα η γνώμη της.

Ωστόσο, η δυναμική της γυναίκας Ρομά περιορίζεται στα αυστηρά πλαίσια του οίκου της, και τα λιγοστά της προσόντα περιορίζουν κατά πολύ την κοινωνική της δραστηριότητα. Ο αναλφαβητισμός αποτελεί μεγάλο πρόβλημα στο σύνολο των Ρομά, ειδικά για τις γυναίκες. Η Νόβα-Καλτσούνη (2004) επισημαίνει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό αναλφάβητων αφορά τις γυναίκες. Ενδιαφέρουσα, ωστόσο, είναι η άποψη της Λυδάκη (1997), η οποία επισημαίνει ότι ενώ στον δημοσιοποιημένο λόγο τους οι Ρομά ομολογούν την αναγκαιότητα της στοιχειώδους έστω εκπαίδευσης, στοιχείο που εντοπίζουμε και στις συνεντεύξεις, ενυπάρχουν πιθανόν αποσιωπημένοι φόβοι ότι εάν τα παιδιά τους μάθουν γράμματα θα αμφισβητήσουν τις δικές τους αξίες και έτσι υπάρχει ο κίνδυνος να τα χάσουν, να απομακρυνθούν από την τσιγγάνικη ομάδα για να ενσωματωθούν στην ευρύτερη κοινωνία.

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η καθημερινότητα της γυναίκας Ρομά στον καταυλισμό περιστρέφεται γύρω από τη φροντίδα του σπιτιού, των παιδιών, χωρίς ενδιαφέροντα και κοινωνικές δραστηριότητες. Αυτό έχει ως συνέπεια να έχουν άγχος και, κατά δήλωσή τους, κατάθλιψη.

Αναζητώντας τι είναι αυτό που κινητοποιεί μια γυναίκα Ρομά να ενταχθεί στην απασχόληση, οι συνεντευξιαζόμενες ανέδειξαν μια σειρά από λόγους, με κυρίαρχο τον οικονομικό. Η οικονομική κρίση που έπληξε τα προηγούμενα χρόνια το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας δεν άφησε ανεπηρέαστους και τους Ρομά, που είδαν τα έσοδά τους από το περιπλανώμενο εμπόριο και το επάγγελμα του παλιατζή να συρρικνώνονται και η επιβίωσή τους πλέον αποτελεί ζητούμενο. Η απασχόληση δεν

συνιστούσε ποτέ προϋπόθεση και προτεραιότητα στη ζωή της γυναίκας Ρομά, της οποίας οι αρμοδιότητες και τα καθήκοντα συνδέονταν αυστηρά με τη φροντίδα της οικογένειας και τις δουλειές του σπιτιού. Αυτό ίσχυε μέχρι το 2008-2009, οπότε ξεκίνησε η οικονομική κρίση, η οποία άλλαξε σταδιακά τα δεδομένα και περιορίστηκαν οι απολαβές των επαγγελματικών δραστηριοτήτων που έως τότε αποτελούσαν ευθύνη του άντρα. Οι Andrei κ.α. (2014) επισημαίνουν ότι ήδη από το 2009 η οικονομική κρίση είχε ως αποτέλεσμα να διπλασιάσει την ανεργία των Ρομά, πλήττοντας κυρίως τις γυναίκες Ρομά. Επομένως, οικονομικός ήταν ο λόγος που μια γυναίκα αναζήτησε μισθωτή εργασία, ως διαδικασία ενίσχυσης του νοικοκυριού.

Ωστόσο, είναι εντυπωσιακό που εξίσου σημαντικός με τον οικονομικό λόγο αναδείχθηκε, στις περισσότερες συνεντεύξεις, η ανάγκη κοινωνικής συναναστροφής έξω από την κλειστή κοινωνία του καταυλισμού. Και είναι εδώ που ξεδιπλώνεται μια ευρύτερη ψυχολογία της γυναίκας Ρομά. Αναζητώντας το συναίσθημά της, στο ενδοατομικό πλαίσιο όπου αναπτύσσονται ουσιαστικά όλες οι διεργασίες που το άτομο βιώνει τις εμπειρίες του, έχει ενδιαφέρον πώς αυτό επηρεάζεται, μεταβάλλεται, διευρύνεται με τη διαδικασία ένταξης στην απασχόληση.

Στην αρχή η γυναίκα Ρομά έρχεται αντιμέτωπη με τις γνώριμες προκαταλήψεις και τα στερεότυπα λόγω της εθνοτικής της καταγωγής, ενώ διαπραγματεύεται σε κάποιες περιπτώσεις τον τρόπο που θα την αποκαλύψει, αναδεικνύοντας ένα συναίσθημα ανασφάλειας και μειονεξίας, στοιχείο που διαπιστώνεται και αναπαράγεται κατά κόρον στις πολιτικές ένταξης που αφορούν ειδικά τις γυναίκες Ρομά. Με τις περιορισμένες ή ανύπαρκτες επαγγελματικές της δεξιότητες και τον αναλφαβητισμό ως ελλιπή εφόδια, ακόμη και με τον διαφορετικό κώδικα ενδυμασίας που της ζητείται να έχει, έρχεται αντιμέτωπη με τις ισχυρές και απαιτητικές συνθήκες εργασίας, τις νόρμες και τους κανόνες της κυρίαρχης κουλτούρας, που έρχονται σε σύγκρουση με την πολιτισμική της ταυτότητα. Στο σημείο αυτό, φαίνεται να επιτελείται η διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης και να προκύπτουν πολιτισμικές συγκρούσεις που επηρεάζουν τη γυναίκα Ρομά. Επέρχεται επομένως «πολιτισμικός κλονισμός», καθώς στη διαδικασία προσαρμογής στον χώρο απασχόλησης επιτελείται σειρά αναγκαίων αλλαγών στη συμπεριφορά και τις στάσεις των γυναικών Ρομά, προκειμένου να προσαρμοστούν στη νέα καθημερινότητα. Ο πολιτισμικός κλονισμός αναδεικνύεται έντονα στο συναισθηματικό επίπεδο.

Ωστόσο, αυτό δεν εμποδίζει τη γυναίκα Ρομά να ανακαλύψει και να βιώσει την εργασία ως μια νέα εμπειρία, μια διαδικασία μάθησης και γνώσης, ως διέξοδο στον

κοινωνικό της περιορισμό. Η εργασία, αν και την κουράζει, δεν την αποθαρρύνει, διότι εισπράττει υλική και ηθική ανταμοιβή, ενισχύει την αυτοπεποίθησή της, την αίσθηση της προσφοράς και της προσδίδει ψυχική ανάταση. Η γυναίκα Ρομά που εργάζεται, νιώθει ασφαλής και σίγουρη ότι μπορεί να τα καταφέρει. Αυτό το συναίσθημα γίνεται ακόμη πιο έντονο όταν τελειώνει η εργασία και μένει άνεργη. Διότι τώρα ξέρει τα οφέλη της εργασίας, ξέρει τι μπορεί να καταφέρει, να κερδίσει, να νιώσει. Στο σημείο αυτό μπορεί να διακρίνεται η διάσταση της πολιτισμικής μάθησης, καθώς σταδιακά η γυναίκα Ρομά κατακτά τη θέση της στις νέες συνθήκες.

Η γυναίκα Ρομά στο ενδο-ατομικό επίπεδο βιώνει διεργασίες που αποτελούν σημαντικές για εκείνη νέες εμπειρίες, μια νέα κοινωνική γνώση που ερμηνεύουν μέσα από μια διαφορετική διάσταση τις πτυχές της ζωής της. Έχει επίγνωση των αλλαγών που συντελούνται όταν εντάσσεται στην απασχόληση, προσαρμόζεται σε αυτές και τις εντάσσει στην κοινωνική της ταυτότητα της ως διαδικασία εξέλιξης και προόδου. Διακρίνεται μια προοπτική στη σκέψη που ξεπερνά τα όρια του συλλογικού συμφέροντος της κοινότητας και στοχεύει στο προσωπικό όφελος, με γνώμονα όμως την τσιγγάνικη καταγωγή της και την παράδοση που συνεχίζει να σέβεται και να τιμά. Δεν φαίνεται να επιθυμεί να εγκαταλείψει την κοινωνική της ομάδα, αναζητεί εναλλακτικούς τρόπους για να ενταχθεί σε νέες κοινωνικές ομάδες, ως μια διαδικασία προσωπικής εξέλιξης και γνώσης που την ίδια στιγμή μπορεί να αποτελέσει παρακαταθήκη για το μέλλον των παιδιών της.

Στο πλαίσιο που αναπτύσσονται οι διατομικές και διομαδικές διεργασίες, ενδιαφέρον έχει πώς αντιμετωπίζουν τη γυναίκα Ρομά που εργάζεται, αρχικά η οικογένειά της, στη συνέχεια η ρόμικη κοινότητα και τέλος η ευρύτερη μη Ρομά κοινωνία.

Αν και οι αντιρρήσεις δεν έλειψαν, το οικογενειακό περιβάλλον φαίνεται να υποστήριξε, αποδέχτηκε και επιβράβευσε τη γυναίκα εργαζόμενη, σε αρκετές περιπτώσεις, σεβόμενοι τον κόπο, την κούραση και τις αυξημένες υποχρεώσεις της. Πρόκειται για μια αναγωγή συμπεριφοράς και σκέψης που συναντάμε στις σύγχρονες πυρηνικές οικογένειες των δύο εργαζόμενων γονέων.

Από τη ρόμικη κοινότητα παρατηρήθηκε μια ποικιλία αντιδράσεων, καθώς χρειάστηκε χρόνος στη σταδιακή ένταξη των γυναικών στην εργασία, ώστε να δικαιολογήσει μια τέτοια επιλογή ενάντια στο τσιγγάνικο κατεστημένο, χωρίς ωστόσο να σημαίνει την πλήρη αποδοχή έως τώρα. Υπήρξαν περιπτώσεις που γυναίκες, ειδικά οι πρώτες που αναζήτησαν εργασία, αντιμετώπισαν μια διάθεση αμφισβήτησης και

κοινωνικής κριτικής για την τολμηρή απόφαση να κινηθούν πέρα από το κατεστημένο. Καμία αλλαγή που απειλεί την εθνοτική και πολιτισμική ταυτότητα δεν μπορεί να συντελεστεί χωρίς αμφισβήτηση, ακόμη και σύγκρουση.

Σε άλλες περιπτώσεις πάλι, η γυναίκα εργαζόμενη αποτέλεσε τον δίαυλο για άλλες γυναίκες να αναγνωρίσουν ότι η ένταξη στην απασχόληση μπορεί να αποτελεί μια εναλλακτική ευκαιρία για τη βελτίωση της ζωής τους σε πολλαπλά επίπεδα.

Στην ευρύτερη κοινωνία, οι Ρομά γυναίκες είναι σαφές ότι αναγνωρίζουν ακριβώς τη στερεοτυπική εικόνα και την άποψη που έχουν για εκείνες οι μη Ρομά. Θεωρούν ωστόσο ότι η αλληλεπίδραση είναι μια ευκαιρία να δει η ευρύτερη κοινωνία τα κοινά στοιχεία και να αναγνωρίσει ανθρώπους ικανούς και με δυνατότητες. Η σημασία της τσιγγάνικης καταγωγής αναδείχθηκε στον λόγο των γυναικών, και αυτό φαίνεται να απορρέει από την ανάγκη να έχουν μια κοινωνική ταυτότητα και να νιώθουν ότι ανήκουν κάπου. Διαπιστώνεται ότι αισθάνονται περήφανες για την εθνοτική τους καταγωγή, ωστόσο αναγνωρίζουν ότι την ίδια στιγμή αυτή αποτελεί τροχοπέδη στην προσπάθειά τους να αλληλοεπιδράσουν με την ευρύτερη κοινωνία.

Οι γυναίκες Ρομά χρειάζεται να καταβάλουν περισσότερη προσπάθεια, όπως επισημαίνεται, συγκριτικά με μια γυναίκα που ανήκει σε άλλη κοινωνική ομάδα ή ακόμη και από τον ίδιο τον άντρα Ρομά. Η αποδοχή της ευρύτερης κοινωνίας και η επιβράβευση που εισπράττουν ως εργαζόμενες γυναίκες, είναι ζητούμενο και φαίνεται να τους δίνει χαρά και αίσθημα ικανοποίησης. Είναι αυτή η εικόνα, της εργαζόμενης Ρομά γυναίκας, της προσιτής, καθαρής και εργατικής, που μπορεί να λειτουργήσει θετικά στον τρόπο που βλέπουν τους Ρομά σύμφωνα με τις ίδιες. Ωστόσο, από τη μια το αξιακό και συμβολικό σύστημα της δικής τους ομάδα που διαμορφώνει την ατομική τους ταυτότητα μέσα στο πλαίσιο της ρόμικης κοινωνικής ομάδας και από την άλλη η ευρύτερη κοινωνία που φαντάζει στα μάτια τους σαν «περιούσια», κατά τη Λυδάκη (1997), μπορεί να επιφέρει μια αντίφαση στον τρόπο που βιώνουν τους διπλούς δεσμούς και τις αμφιθυμίες που ορίζουν τη ζωή τους και να διχάζεται η βούλησή τους σχετικά με τις προσδοκίες που μπορεί να έχουν από την ευρύτερη κοινωνία. Η διαπίστωση αυτή προέκυψε στη διάρκεια των συνεντεύξεων και αναδείχθηκε ως ερώτημα κατά τη θεματική ανάλυση, δηλαδή πόσο αντικειμενική ή πόσο επιτηδευμένα υποκειμενική είναι η εντύπωση που η ίδια η γυναίκα Ρομά αποκομίζει στον τρόπο που την αντιμετωπίζει η ευρύτερη κοινότητα.

Μέσα από το σύνολο σχεδόν των συνεντεύξεων προκύπτει ότι η εργασία για τη γυναίκα Ρομά γίνεται σημείο αναφοράς, γίνεται ζητούμενο και λειτουργεί ως

κινητήριος δύναμη για εκείνη. Επιτυγχάνεται προσωπική ανάπτυξη και βελτίωση σε διάφορα επίπεδα της ζωής της, αφού επιτελείται μια διαδικασία κοινωνικοποίησης και δημιουργούνται νέες προϋποθέσεις κοινωνικής μάθησης και εξέλιξης. Απλές έννοιες κατακτούνται και η καθημερινότητά της γίνεται καλύτερη. Δεν είναι μόνο ο οικονομικός τομέας που βελτιώνεται. Ο προγραμματισμός του χρόνου και η συνέπεια αποτελούν προϋπόθεση για να ενσωματωθεί στο πλαίσιο της εργασίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η συνεργασία με συναδέλφους, η ανάληψη καθηκόντων και η διεκπεραίωση ευθυνών συνιστούν διαδικασίες μάθησης και γνώσης. Αναπτύσσονται η κοινωνική εξωστρέφεια και η επικοινωνία, πέρα από τα όρια της γειτονιάς και του καταυλισμού. Ενισχύεται η αυτοπεποίθηση, τονώνεται το αίσθημα της προσφοράς στην οικογένεια και υπάρχει ψυχική ανάταση. Αναπτύσσονται επαγγελματικές δεξιότητες και αποκτάται εργασιακή εμπειρία ως εχέγγυο για το μέλλον.

Υπάρχει κίνητρο και κυρίως προοπτική ώστε η απασχόληση να αποτελέσει μια συνειδητοποιημένη διεκδίκηση για εξέλιξη και πρόοδο της γυναίκας Ρομά. Στον λόγο τους διακρίνεται ακριβώς αυτό: Δεν είναι παθητικοί αποδέκτες και δεν παρακολουθούν απλά, αλλά συμμετέχουν και διεκδικούν τη θέση τους, κάνουν λόγο για ίση συμμετοχή και ισότητα. Υπάρχει λόγος για αυτή τη διεκδίκηση. Πρώτα απ' όλα για τις ίδιες, ώστε να αισθανθούν παραγωγικές και χρήσιμες. Στη συνέχεια, για να διασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον στα παιδιά τους. Αντιλαμβάνονται τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που συντελούνται γύρω τους και αισθάνονται ότι επηρεάζονται από αυτές. Επομένως, επιθυμούν την αλλαγή και την επιδιώκουν. Δεν την αντιλαμβάνονται ως απειλή για την κοινωνική τους ταυτότητα, και κατ' επέκταση για τη ρόμικη κουλτούρα, αλλά ως αναγκαία προϋπόθεση εξέλιξης και προόδου για τις ίδιες και την ομάδα τους. Ακόμη και αν υπάρχουν προβλήματα, όπως ο αναλφαβητισμός και η προκατάληψη, αυτά δεν είναι απροσπέλαστα. Δεν διαρρηγνύουν τις παραδόσεις τους, αντιθέτως τις αναγνωρίζουν και τις σέβονται, καθώς ορίζουν αυτό που πραγματικά είναι.

Επομένως, στη διαδικασία αυτή δεν γίνεται λόγος για ριζικές αλλαγές, για απαξίωση της κοινωνικής ταυτότητας ή αφομοίωση στον κυρίαρχο πολιτισμό, αλλά για εξέλιξη, πρόοδο και προσαρμογή στα νέα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα που θα δημιουργήσουν ευνοϊκότερες συνθήκες για τα παιδιά τους. Με περηφάνια τονίζουν την τσιγγάνικη καταγωγή τους, σε πολλά σημεία των συνεντεύξεων φαίνεται να την προστατεύουν. Επομένως, η κινητοποίηση για αλλαγές αφορά σε νοοτροπίες και παρωχημένες απόψεις της τσιγγάνικης κουλτούρας που περιορίζει τη θέση της γυναίκας.

Στη γυναίκα Ρομά αποκαλύπτεται μια νέα πραγματικότητα, νέες πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες, μια νέα «κοινή γνώση» που μπορεί να αλλάξουν τα πολιτισμικά μοτίβα, όχι πιθανόν ριζικά και άμεσα για την ίδια, αλλά να αποτελέσουν παρακαταθήκη για τις μελλοντικές γενιές.

7.1 Περιορισμοί και Προοπτικές

Σε ό,τι αφορά τη διαδικασία των συνεντεύξεων, εξ' αρχής ο αναλφαβητισμός των γυναικών δυσχέρανε σημαντικά την κατανόηση των ερωτήσεων, καθώς και σε ορισμένες περιπτώσεις το εύρος των απαντήσεων.

Επιπλέον, στην πορεία του πονήματος, έγινε αντιληπτή η σημασία της καταγραφής της άποψης των οικογενειών, των μελών της ρόμικης κοινότητας, καθώς και μελών της μη Ρομά κοινωνίας, ως μία ολοκληρωμένη προσέγγιση στον τρόπο που η γυναίκα Ρομά αντιμετωπίζεται ως εργαζόμενη.

Προβληματισμός επίσης προέκυψε, ως αντιστάθμισμα, για την άποψη των γυναικών Ρομά που δεν επιλέγουν ή δεν τους επιτρέπεται να επιλέξουν να εργαστούν, ως διαδικασία σύγκρισης απόψεων και στάσεων με τις γυναίκες που εργάζονται.

Αν και στο θεωρητικό μέρος γίνεται εκτενής αναφορά στις πολιτικές ένταξης που αφορούν τη γυναίκα Ρομά, δεν προέκυψε από κάπου ότι πρακτικά η επιλογή της γυναίκας να ενταχθεί στην απασχόληση ακολουθεί μεθοδευμένες ενέργειες και στοχευμένους πολιτικούς σχεδιασμούς. Αφορά κυρίως την προσωπική της βούληση και τα προσωπικά της κίνητρα να προβεί σε μια τέτοια επιλογή.

Οι Ίσαρη και Πουρκός (2015) επισημαίνουν ότι στην ποιοτική προσέγγιση, ο ερευνητής, σ' ένα πλαίσιο αναστοχασμού εξετάζει τη δική του υποκειμενικότητα, καθώς και εκείνη των συμμετεχόντων στην έρευνα, και λαμβάνει υπόψη του τρόπους με τους οποίους οι προσωπικές θέσεις, επενδύσεις, αξίες, εμπειρίες και προσδοκίες και των δύο πλευρών επηρεάζουν την ερευνητική διαδικασία, την ανάλυση των δεδομένων και τα αποτελέσματα της έρευνας. Στη διαδικασία της εν λόγω έρευνας, αναδείχθηκε ακριβώς αυτός ο προβληματισμός σχετικά με την προϋπάρχουσα γνωριμία, συνεργασία και εμπειρία της ερευνήτριας με τα υποκείμενα, εάν αποτέλεσε μια μονοδιάστη προσέγγιση στο αποτέλεσμα της προσέγγισης, της ανάλυσης και της νοηματοδότησης του λόγου των γυναικών. Αυτό που αρχικά αποτέλεσε πλεονέκτημα στην συνέχεια ανέδειξε έναν προβληματισμό που σχετιζόταν από την εκατέρωθεν οικειότητα των υποκειμένων με την ερευνήτρια, και κατά πόσο αυτό λειτούργησε περιοριστικά στην διαδικασία της έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδου, Χ., Πετροπούλου, Σ., & Μιμίκου, Γ. (2001). *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα: 1981-2000*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Andrei, R., Martinidis, G., & Tkadlecova, T. (2014). Faced by Roma women in Europe on education, employment, health and housing – Focus on Czech Republic, Romania and Greece. *Balkan Social Science Review*, 4,323-351.
- Αύγουστος Κοντ, Κοινωνική Δυναμική, Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας, . Ανακτήθηκε από <https://sites.google.com/site/koinoniologia919191/kont/koinonikedynamike>
- Chatzikonstantinou, E. (2012). *Views of identity politics of the Roma in Greece*. Master's thesis. Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies, University of Macedonia, Thessaloniki.
- Council of Europe. (2016). *Strategy on the advancement of Romani women and girls (2014-2020)*. Ανακτήθηκε από <https://rm.coe.int/16806f32ff>
- Δαιμονάκου, Σ. (2002). *Η ψυχοκοινωνική ταυτότητα των οικογενειών των Τσιγγάνων μέσα από τη βιογραφική προσέγγιση*. Διδακτορική διατριβή. Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Διβάνη, Λ. (2001). *Η κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.
- Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. (2009). *Έκθεση και προτάσεις για ζητήματα σχετικά με την κατάσταση και τα δικαιώματα των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΕΔΑ.
- European Union Agency for Fundamental Rights. (2011). *Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States*. Vienna: FRA. Ανακτήθηκε από https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-roma-survey-dif-women-2_en.pdf
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2011). *Πλαίσιο της ΕΕ για εθνικές στρατηγικές ένταξης των Ρομά μέχρι το 2020*. Βρυξέλλες. Ανακτήθηκε από <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0173&from=en>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2017). *Οι Γυναίκες Στην Αγορά Εργασίας*, Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/european-semester-thematic-factsheet_labour-force-participation-women_el.pdf

- Ευρωπαϊκό Ελεγκτικό Συνέδριο. (2016). *Πρωτοβουλίες πολιτικής της ΕΕ και η χρηματοδοτική στήριξή της για την ένταξη των Ρομά*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ανακτήθηκε από <https://op.europa.eu/el/publication-detail/-/publication/d25ea126-48bb-11e6-9c64-01aa75ed71a1>
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. (2006, 8 Δεκεμβρίου). Η κατάσταση των γυναικών Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση. *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 298, 283-287. Ανακτήθηκε από <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:298E:0283:0287:EL:PDF>
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2000, 18 Δεκεμβρίου). Χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 364, 1-22. Ανακτήθηκε από https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_el.pdf
- Ζάχος, Δ. (2006). *Ρομ, Αυτοαπασχόληση – Εξαρτημένη εργασία, Μελέτη για το Έργο Ρομ-Δ.Ι.ΣΥΜ.Ε «Δράση για την Ισότιμη Συμμετοχή στην Εργασία»*. Ανακτήθηκε από <http://ikee.lib.auth.gr/record/301120?ln=el>
- Guy, W. (2009). *Ολοκληρωμένο πρόγραμμα για την κοινωνική ένταξη των Ρομ: Συγκεφαλαιωτική έκθεση*. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Ίσων Ευκαιριών. Ανακτήθηκε από <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8325&langId=el>
- Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). *Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας: Εφαρμογές στην ψυχολογία και στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. Ανακτήθηκε από <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5826>
- Ιωνά, Ι. (2015). *Κοινωνική πολιτική για τους Ρομά στην τοπική αυτοδιοίκηση. Περίπτωση μελέτης: Ιατροκοινωνικό Κέντρο Δήμου Λαρισαίων*. Διπλωματική εργασία. ΠΜΣ «Έρευνα για την Τοπική Κοινωνική Ανάπτυξη και Συνοχή», Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.
- Járóka, L. (2006). Έκθεση σχετικά με την κατάσταση των γυναικών Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2005/2146 (INI)). Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Ανακτήθηκε από <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A6-2006-0148+0+DOC+PDF+V0//EL>

- Καρατζούνη, Π., Κατέρης, Β., & Νταβάρη, Κ. (2015). *Πολιτισμός και διαφορετικότητα, Ρομά και κοινωνική κρίση*. Πτυχιακή εργασία. Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα.
- Κόμης, Κ. (1998). *Τσιγγάνοι: Ιστορία, δημογραφία, πολιτισμός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κούρια, Ι. (2019, 8 Μαρτίου). Τα οφέλη της εργασίας στη ζωή του ατόμου. *ΨΥΧΟΛΟΓΪΝ*. Ανακτήθηκε από <https://www.psycholozin.gr/arthrografia/psychologia-enhlikwn/ergasia-ofeli.html>
- Κρητικίδης, Γ. (2018). Απασχόληση και ανεργία γυναικών. *Ενημέρωση*, 241, 2-20. Ανακτήθηκε από <https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2018/07/3.-ΜΑΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ.pdf>
- Λαμπρίδης, Ε. (2004). *Στερεότυπο, προκατάληψη, κοινωνική ταυτότητα. Μελετώντας τις δυναμικές της κοινωνικής αναπαράστασης για τους Τσιγγάνους*, Αθήνα: Gutenberg.
- Λιεζουά, Ζ., Π. (1999). *Ρομά, Τσιγγάνοι, ταξιδευτές. Οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης*. (μετάφραση: Α. Σιπητάνου). Αθήνα: Καστανιώτη. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου: 1994)
- Liegeois, J., & Gheorghe, N., (1995), Roma/Gypsies: A European Minority, *Minority Rights Group International, London*.
- Λυδάκη, Α. (1997). *Μπαλαμέ και Ρομά, Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Mendizabal, I, κ.α (2012). Reconstructing the Population History of European Romani from Genome-wide Data, *Current Biology*, Vol 22 (24), σελ. 2342-2349, Ανακτήθηκε από: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0960982212012602>
- Moghaddam, M. F. (2012). The omni cultural imperative. *Culture & Psychology*, 18 (3), 304–330. doi:10.1177/1354067X12446230
- Μουχελή, Α.(2002). Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Δ. Καραντινός, Λ. Μαράτου -Αλιπράντη, & Ε. Φρονίμου, (Επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής* (Τομ. Α, σ.σ. 491-523).Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

- Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2004). *Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία*. Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα. Ανακτήθηκε από : <http://hdl.handle.net/10795/265>
- Παναγιωτίδου, Χ. (2014). *Αφηγήσεις γυναικών από την κοινότητα των Ρομά γύρω από ζητήματα γλώσσας, ταυτότητας, ένταξης*. Διπλωματική εργασία. ΠΜΣ «Ψυχοπαιδαγωγικές Συνιστώσες της Πολυπολιτισμικότητας», Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε από <http://ikee.lib.auth.gr/record/284735/files/Panagiotidouchrysanthi.pdf>
- Papadimitriou, D., Mamarelis, A., & Niarchos, G. (2011). *Measures to promote the situation of Roma EU citizens in the European Union. Country Reports: Greece*. Brussels: European Parliament. Ανακτήθηκε από [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/432751/IPO-L-LIBE_ET\(2011\)432751_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/432751/IPO-L-LIBE_ET(2011)432751_EN.pdf)
- Παπαστάμου, Σ. (Επιμ.). (1992). *Σύγχρονες έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία: Διομαδικές σχέσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Παπαστάμου, Σ., & Μαντόγλου, Α. (Επιμ.). (1995). *Σύγχρονες έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία: Κοινωνικές αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Παρούτσας, Δ. Κ. (2016). *Μετανάστευση και διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε από <https://paroutsas.jmc.gr/diapolit.htm>
- Παυλόπουλος, Β., & Μπεζεβέγκης, Η. (2008). Θεωρητικές προσεγγίσεις για τη μετανάστευση και τον επιπολιτισμό. Στο Η. Μπεζεβέγκης (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σσ.17-37). Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.
- Περιφέρεια Κρήτης. (2015). *Στρατηγική για την κοινωνική ένταξη των Ρομά στην Περιφέρεια Κρήτης*. Ανακτήθηκε από <http://www.perkritis.gr/περιφερειακή-στρατηγική-για-τους-ρομ/>
- Πυλαρινός, Γ. (2010, 23 Ιανουαρίου). *Ρομά και Κλίμακα. Γνωρίστε τους Τσιγγάνους*. Ανακτήθηκε από http://rom-klimaka.blogspot.com/2010/01/blog-post_7167.html
- Ράπτη, Μ., & Σπηλιοπούλου, Ι. (2012). *Εργασία, απασχόληση και απασχολησιμότητα στην Ελλάδα. Η περίπτωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης*. Πτυχιακή εργασία. Τμήμα Διοίκησης Κοινωνικών-Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων και Οργανώσεων, ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας, Μεσολόγγι.

- Rosenthal, L., & Levy, S. R. (2010). The colorblind, multicultural, and polycultural ideological approaches to improving inter-group attitudes and relations. *Social Issues and Policy Review*, 4, 215–246. doi:10.1111/j.1751-2409.2010. 01022.x
- Ρούμπος, Ν. (2006, 14 Νοεμβρίου). 12 Εκατομμύρια σε όλη την Ευρώπη. *Ελευθεροτυπία*. Ανακτήθηκε από https://web.archive.org/web/20070929083436/http://www.enet.gr/online/online_text/c=112,id=74065164
- Smith, P., & Bond, M. (2011). *Διαπολιτισμική Κοινωνική Ψυχολογία* (επιμ.: Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Gutenberg.
- Σταθόπουλου-Βασιλονικολού, Χ. (2003). *Σύνδεση πολιτισμικού πλαισίου με τη μάθηση και τη διδασκαλία των μαθηματικών: Εθνογραφική μελέτη μιας σχολικής τάξης τσιγγανοπαίδων και της κοινότητας προέλευσής τους*. Διδακτορική διατριβή. Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.
- Tajfel, H., & Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7-24). Chicago, IL: Prentice Hall.
- Τσέα, Α. (2014). «Σοσιμάν κε ο σκολίος;» «Τι είναι για εμένα το σχολείο;» Προσδοκίες γονέων Ρομά από τη σχολική εκπαίδευση. Διπλωματική εργασία. ΠΜΣ «Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης», Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος. Ανακτήθηκε από <https://core.ac.uk/download/pdf/132822395.pdf>
- Τσιάμης, Γ. (2017). *Σημειώσεις για την κοινωνική ταυτότητα και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις*. Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Διαπανεπιστημιακό Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Τοπική και Περιφερειακή Ανάπτυξη και Αυτοδιοίκηση», Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε από https://www.academia.edu/35122226_Σημειώσεις_για_την_Κοινωνική_Ταυτότητα_και_τις_Κοινωνικές_Αναπαραστάσεις
- Vincze, E. (2013, June). *Roma women's voices and silences on unjust power regimes*. Paper presented at the 20th Conference of the Europeanists, Amsterdam, The Netherlands. Ανακτήθηκε από https://www.academia.edu/4154280/ROMA_WOMEN_S_VOICES_AND_SILENCES_ON_UNJUST_POWER_REGIMES_Enik%C5%91_Vincze_Co

nference_Crises_and_contingency_states_of_in_stability_Panel_Romani_acti
vism_challenged_democracies_contentious_politics

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. (2003). *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση 2003*. Αθήνα. Ανακτήθηκε από <https://www.ypakp.gr/uploads/files/3264.pdf>